

POVIJEST GRADA ZAGREBA

Knjiga 1.

Od preistorije do 1918.

Izdavač

Novi Liber

Jurišićeva 23, Zagreb

www.novi-liber.hr

Za izdavača

Sanja Petrušić-Goldstein

© Novi Liber 2012.

Recenzenti

akademik Petar Strčić

akademik Franjo Šanjek

Autori

Hrvoje Gračanin, Zrinka Nikolić Jakus, Borislav Grgin,

Nataša Štefanec, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić,

Krešimir Regan, Željko Holjevac, Zoran Grijak, Ivo Goldstein

Urednici

Ivo Goldstein

Slavko Goldstein

Lektura i korektura

Ljiljana Cikota

Izbor ilustracija

Sanja Petrušić-Goldstein

Dizajn

Denis Stankov, Roketa d.o.o.

Partner na projektu

Muzej grada Zagreba

Fotografija na naslovnici

Kraljevski pečat na Zlatnoj buli

Sva prava zadržana. Nijedan dio ovoga izdanja ne smije se umnožavati ili javno reproducirati bez prethodnog dopuštenja nakladnika.

POVIJEST

GRADA

ZAGREBA

Knjiga 1.

Od preistorije do 1918.

NOVI
LIBER

Zagreb, 2012.

◆

KNJIGA 1.

OD PRETHISTORIJE DO 1918.

◆

— ♦ —

ZAGREBAČKO PODRUČJE DO OSNUTKA BISKUPIJE

— ♦ —

Zidna freska s prikazom polunagog svirača u plesu, Andautonija (Ščitarjevo), 1. stoljeće. ►

Zagreb prije Zagreba

Od davnina je zagrebačko područje bilo živo naseobinsko tkivo u koje je čovjek utisnuo tragove svoga postojanja. U tim su minulim vremenima, zapretanima u prolaznosti i jedva dohvatinama, oživjele razvojne silnice koje su, bez obzira na prekide u kontinuitetu, premostile tisućljeća i umnogome odredile životne cikluse ishodišnih naselja budućega velegrada. Tek kolijevka tih jezgri današnjega Zagreba nudi ključ koji otkriva cjelovitu sliku. Upravo stoga tema ovoga poglavlja su, kako se često znalo reći, počeci prije početka, Zagreb prije Zagreba, Zagreb dok ga još nije bilo, ukratko – pretpovijest Zagreba.

Već prije 50.000 do 80.000 godina na južnim obroncima Medvednice obitavao je pračovjek, koji je tu nalazio pogodna skloništa i lovišta. Najstariji tragovi o naseljavanju u podsljemenskom području i u ravnicama prema Savi potječe iz mlađeg kamenog doba (neolitik, 6. do 5. tisućljeće pr. Kr.), kad se čovjek na tom području počeo baviti poljoprivredom i stočarstvom. O daljnjem napretku svjedoče grobišta opremljena žarama i vješto izrađenim brončanim nakitom iz druge polovice 2. tisućljeća pr. Kr., pronađena u Vrapču, Horvatima i kraj Velike Gorice.

U 1. tisućljeću pr. Kr. autohtono stanovništvo bilo je izloženo naletima bolje organiziranih i naoružanih Skita i dominaciji keltskih skupina sve do 2. st. pr. Kr.; 156. godine pr. Kr. počinju pohodi rimske legija zagrebačkim područjem, koje se potpuno uključuje pod rimsko gospodstvo 8. godine pr. Kr.

Tijekom tog vremena, na lijevoj obali Save, oko 10 kilometara jugoistočno od centra današnjeg Zagreba, razvio se grad Andautonija (danas selo Ščitarjevo), koji svoj procvat doživjava od 1. do 3. stoljeća, u zlatno doba Rimskog Carstva. Bio je stjecište važnih rimske prometnice i administrativno središte cijelog područja od Save do Medvednice.

S najezdom Huna, Gota i Langobarda od 4. do 6. stoljeća propadaju ustanove rimske vlasti u srednjem Podunavlju, pa stradava i zagrebačko područje, zajedno s Andautonijom. Potkraj 6. i početkom 7. stoljeća nadiru Avari. S njima dolaze i Slaveni, koji se naseljavaju na području današnje Hrvatske i s vremenom, postupno, prihvataju kršćanstvo. Pod njihovim utjecajem poslavljaju se i zatečeno stanovništvo.

Za vrijeme franačke dominacije u 8. i 9. stoljeću polako nastaje novo naselje na današnjem Kaptolu, jezgro budućeg Zagreba. S pojačanim franačkim utjecajem razvijaju se i institucije kršćanstva, pa se na Kaptolu osniva župa.

Dominacija sjevernih susjeda, Mađara, počinje u 10. stoljeću. Pod njihovim utjecajem 1093. ili 1094. osniva se Zagrebačka biskupija, koja se stavlja pod nadležnost Nadbiskupije u mađarskom Ostrogonu. Ipak se i mađarska vlast morala prilagođavati jezično-kulturnom karakteru cijelog područja, pa je za prvog zagrebačkog biskupa postavila čovjeka imenom Duh, o kojem se znade vrlo malo, osim da je najvjerojatnije bio češkog porijekla.

1. Prapovijesni tragovi

Najranija svjedočanstva o nazočnosti prvih ljudi na prostoru današnjeg Zagreba potječe još iz starijega kamenog doba. Praljudi su pogodna mjesta za svoja obitavališta pronalazili na obroncima Zagrebačke gore. Takvo stanište otkriveno je u spilji Veternici na jugozapadnim padinama Medvednice. Iz taložina spilje izišli su na svjetlo dana brojni arheološki nalazi koji zorno i iscrpno govore o životu i djelatnosti najstarijih stanovnika zagrebačkog područja – neandertalskih praljudi. Ovi nalazi, tragovi vatre i ostaci ognjišta, oruđe izrađeno od kamena i kosti, stariji su od 50.000 godina. Prvi ljudi – prapovijesni lovci – kročili su šumskim stazama u potrazi za plijenom, a Veternica im je bila redovita postaja, njome su se služili kao odmorištem u lutanjima i u njoj su tražili privremen zaklon.¹

U mlađem kamenom dobu čovjek je svoje naseobine podizao u plodnim nizinama, u dolinama bogatih vodotokova koji su na riječne obale nanosili plodan mulj i zemlju crnicu. Također obrat nalagala je potreba za vlastitom proizvodnjom hrane koja je podrazumijevala zemljoradnju i stočarstvo. Zagrebačko je područje bilo upravo idealno za nov način života i privređivanja u ondašnjim ljudskim zajednicama. Dosada još nisu otkriveni ostaci mlađeg kamenodobnog naselja na prostoru Zagreba, ali brojni, iako mahom slučajni nalazi kamenih i koštanih sjekira ukazuju na veću gustoću naseljeno-

sti u tom razdoblju. Nalazišta su razbacana diljem Zagreba, od širega središta (Opatovina, potok

Medveščak, Trnje) do rubnih dijelova i prigradskih naselja (Jarun, Ruđeš, Markuševec, Donja Kustošija, južni obronci Medvednice, Podsused, Vidovec, Jalševac).²

Brončano doba donijelo je daljnje promjene. Razvoj kovinarstva i jačanje proizvodnje predmeta svakodnevne uporabe dali su poticaj trgovini. Pogodan smještaj i povoljni prirodni uvjeti odrazili su se i na sve snažnije naseljavanje zagrebačkog prostora. O tomu poglavito svjedoče grobnice, ostave i slučajni pojedinačni nalazi, ali i prva naselja koja niču na užem gradskom području i u okolini. Iz srednjeg brončanog doba, koje se

okvirno smješta u vrijeme od 1600. do 1300. godine pr. Kr., poznata je s užega područja Zagreba ostava zlatnog nakita. Zlatna vitica, spiralno svijena žica, okrugle karike, sljepoočničarke – ženski nakit kojim se ukrašavala sljepoočnica i kosa te stožaste kapice koje su resile odjeću oslikavaju profinjen ukus ondašnjih ljudi i pokazuju prilično razvijen stupanj razmjene dobara. U kasnom brončanom dobu, koje je trajalo od oko 1300. do 750/700. godine pr. Kr., ovim se krajevima prostirala kultura polja sa žarama. Njezini su nositelji spaljivali pokojnike, a njihove ostatke pohranjivali u žaru i polagali u zemljani grob. Uz pokojnika su kao popudbinu stavljali razne predmete kojima se služio tijekom života. Nazočnost groblja ukazivala bi i na

▲ Šuplja brončana sjekira s ušicom, ukrašena „V“ motivom, potječe iz kasnog brončanog doba, 12.-11. st. pr. Kr., nađena na području Medvedgrada.

Veternica

STANIŠTE ZAGREBAČKOG PRAČOVJEKA

Otkriće arheološkog blaga koje je skrivala spilja Veternica³ omogućio je zapravo slučaj. Naime, pristup u spilju bio je dugo vremena zapriječen zbog odrona koji je navalio zemlju na ulaz. U to su se umiješale lisice. Prokopale su rupu kroz zatrpani ulaz i početkom 20. stoljeća prokop je privukao pozornost ljudi. Nakon što je prolaz proširen, otkrila se cijela spilja. U nalazišnim slojevima spilje, debljima od dva metra, pronađen je velik broj okamenjenih kostiju divljih životinja iz ledenodobnih i toplodobnih razdoblja – spiljskog medvjeda, divlje mačke, spiljskog lava, raznovrsnih jelena, nosoroga, pragoveda, dikobraza, alpskog svisca, dabra, šišmiša.

Mnoštvo koštanih ostataka spiljskog medvjeda, od čega više od sto i dvadeset lubanja, upućuje na zaključak da je spilja dugo vremena bila medvjedići brlog. Pronađene životinjske kosti su jamačno jednim dijelom i ostaci lovačkog plijena.

U jednoj udubini nalazila se dobro očuvana lubanja odraslog spiljskog medvjeda koja je onđe bila hotimice položena. S lijeve pak strane ulaza u spilju uočena je i vučja lubanja koja je bila stavljena između dva oveća kamena i pokrivena kamenom pločom. Ova dva nalaza mogla bi upućivati na postojanje totemističkog kulta. U donjim slojevima spilje i uz ulazni prostor otkriveni su ostaci prapovijesnog ognjišta i različiti primjerici kamennog i koštanog oruđa, okresine dorađivane kostima – strugala, šiljci, sječiva i bodeži. Pronađeni su i jednostavni koštani gumbi načinjeni od kostiju spiljskog medvjeda. Ove krajnje jednostavne rukotvorine koje su izradile nevjeste ruke neandertalskih praljudi pripadaju musterijenskoj kulturi starijega kamenog doba. Prema novijim paleontološkim analizama, datiraju iz vremena otprije otprilike 50.000 do između 80.000 i 100.000 godina.

▲ Spilja Veternica nalazi se na jugozapadnom dijelu Medvednice na nadmorskoj visini od 320 m, najranije je prapovijesno stanište na zagrebačkom području.

Zlatni nakit: tutuli (čunjoliki ukrasi), sljepoočničarke, okrugle karike, vitice i spiralno savijene žice, potječu iz srednjeg brončanog doba, 15. st. pr. Kr., nađene na području Zagreba.

postojanje obližnjega naselja čiji su se stanovnici pokapali na tom mjestu.

Manje naselje iz starijeg razdoblja kulture polja sa žarama jamačno je postojalo u današnjem Vrapču, gdje je na rubu padine Medvednice otkriveno grobište s više žarnih grobova. Ti su grobovi bili zapravo škrinje izrađene od kamenih ploča, a nalikovali su kućama, što pokazuje da su zamišljeni kao vječni dom pokojnika. Ovo je i jasna naznaka da su tadašnji stanovnici vjerovali u zagrobni život. Prema načinu ukopa i brončanim nalazima poput dvosjekle britve, igle, hvataljke i nakita u obliku uvojnica za kosu, groblje se datira u 12. stoljeće pr. Kr.

Slično manje naselje možda se nalazilo i u Horvatima budući da je ondje također otkopano groblje. Grobni prilozi, koji su se sastojali od raznovrsnih žara, ulomaka posuda od pečene gline, nagorjelih brončanih narukvica, ukrasnih

okruglih ploča i ostataka drugih metalnih rukotvorina, potječu iz 11. stoljeća pr. Kr. Iako tek u tragovima s obzirom na kasnije intenzivno korištenje istoga prostora, u samom je srcu Zagreba, na Gornjem gradu, nedvojbeno utvrđeno kasno brončanodobno naselje. Ta visinska, gradinska naseobina nastala je možda već u 11. stoljeću pr. Kr. Smjestila se na sjevernom, najvišem dijelu gradečkog brežuljka, oko današnjega Popova tornja, odakle se lakše i preglednije moglo nadzirati okolno područje, a spuštala se prema jugozapadu padinom koja danas više ne postoji. Naselje se sastojalo od poluzemunica, plitko ukopanih kuća, čiji su zidovi bili načinjeni od kolaca okomito zabodenih u tlo i propletenih šibljem te premazani debelim slojem ilovače s unutrašnje i vanjske strane. U kućama ili u njihovoј neposrednoj blizini iskopane su otpadne jame u koje su odbacivani svakojaki ostaci poput razbijenih

posuda, oštećenog oruđa te kosti domaćih i divljih životinja.

Znatniju naseljenost zagrebačkog područja u 12. stoljeću pr. Kr. dodatno potvrđuju i dvije ostave, jedna iz Dežmanova prolaza koja je sadržavala nekoliko brončanih predmeta, ukrasnu iglu, veliko koplje, srpose i neobrađenu broncu, te druga, s ukrasnim predmetima, brončanim narukvicama, karičicama i privjeskom, koja je pronađena na obronku podno Medvedgrada. Ovim skupnim nalazima potrebno je pribrojiti i pojedinačna otkrića, poput dva brončana mača različitog tipa koji su bili sastavni dio opreme ratnika starijeg razdoblja kulture polja sa žarama, a otkriveni su na Jarunu u razmaku od petnaestak godina; zatim je otkrivena po jedna šupljia brončana sjekira s Medvedgrada odnosno Podsuseda, te komad neobrađene bronce pronađen u Barutanskom jarku. Nalazi s prostora Medvedgrada čine vjerojatnim prepostavku da je i ondje u kasnom brončanom dobu postojalo naselje. Navedeni primjeri upućuju na zaključak da je ovo bilo vrijeme kada je i uže i šire zagrebačko područje upravo bujalo životom.⁴

Željezno je doba na prostoru Zagreba iznijedrilo nova naselja. Na položaju Goljak u Podsuštu slučajno su ispod sloja zemlje otkriveni ulomci lončarije i komadići kućnog lijepka koji upućuju na postojanje nastambi. Spomenuti nalazi datiraju iz 7. stoljeća pr. Kr. O životu u starijem željeznom dobu na zapadnom rubu današnjega grada svjedoče i tragovi materijalne kulture s položaja Dolje Stenjevečko koji se okvirno datiraju u vrijeme od 8. do 4. stoljeća pr. Kr. Oba lokaliteta smještена su na jugozapadnom podnožju Medvednice koja je, zajedno sa širim područjem istočnog Žumberka, ondašnjim stanovnicima bila zanimljiva i zbog ležišta željezne rudače.

Dosadašnja, uvodna istraživanja osvijetlila su ponajviše uređenje naselja na Gradecu, na vrhu brijege; naselje je trajalo još od kasnoga brončanoga doba, a puni razvoj je doseglo u starijem željeznom dobu. Stanovnici su živjeli u velikim nadzemnim, kamenom popločenim kućama, dok je naselje po svoj prilici bilo zaštićeno zemljanim nasipom i drvenom ogradom od kolja te opkopom. Nađeni ostaci vjerojatno su pripa-

dali lončarskoj i talioničkoj peći i ukazuju na postojanje razvijene keramičarske i metalurške proizvodnje. Glavnina nalaza, među kojima pretežu vješto izrađene keramičke posude, potjeće iz 8. do 6. stoljeća pr. Kr. Naselje se, po svemu sudeći, održalo do 6. stoljeća pr. Kr. – prema nekim prepostavkama i do 5. stoljeća pr. Kr. – a tada se, koliko se može prosuditi, mirno ugasnulo.⁵

Čini se da je to bila posljedica znatnoga prorjeđenja stanovništva u jugozapadnoj Panoniji. Uzrok tomu nije poznat, premda se navodi da bi kriva mogla biti epidemija kuge koja je opustošila širi prostor zapadno od istočnih ograna Alpa ili pljačkaške provale iranskih Skita koji su, nadirući s prostora današnje Ukrajine, bili u to vrijeme u velikom pokretu.⁶ Međutim, nema arheoloških pokazatelja da je naselje na Gradecu pretrpjelo kakav razoran napad ili da je naglo napušteno, što bi valjalo očekivati ako je bilo opušteno u navali skitskih konjanika.⁷ Stoga treba prepostaviti da je broj njegovih stanovnika s vremenom toliko opao da više nisu bili u stanju održavati naselje i jednostavno su otišli iz njega, prepustivši ga propadanju.

2. Osvit antike

Tako je, prema dosadašnjim saznanjima, od otprilike 6. stoljeća pr. Kr. život u naselju na Gradecu zamro i prekid je trajao nekoliko stoljeća. Propast naselja dogodila se prije nego što su Panoniju potkraj 4. stoljeća pr. Kr. zahvatile nove seobe Kelta koje su označile kraj starijeg i početak mlađeg željezogn doba.⁸ U tim su sebenim valovima sudjelovali i keltski Taurisci koji su tijekom 3. stoljeća pr. Kr. zaposjeli istočnoalpsko područje i zavladali glavnim rudonomnim oblastima.⁹ Taurisci su svoju vlast potkraj 2. i početkom 1. stoljeća pr. Kr. protegnuli i na sjeverozapadnu Hrvatsku, usredotočivši se prevenstveno na ravničarske predjele u Posavini i Podravini kuda su prolazili važni trgovачki i prometni pravci. Njihova je premoć dugo vremena onemogućavala da na površinu isplivaju različite domorodne narodnosne zajednice koje su u povijesnim vrelima bile prikrivene tauščanskim imenom.

Keramičke uljne svjetiljke, s utisnutim imenom proizvođača – STROBIL, iz 1. st., dio su grobnih nalaza iz Stenjevca.

Taurisci su u ove krajeve donijeli razvijeniji način prerade željeza, bolju bojnu opremu i drugačije pogrebne običaje. Nakon što su šezdesetih godina prije Krista pretrpjeli težak poraz u srazu s Dačanima, uvelike je opala njihova snaga i bili su prisiljeni ustuknuti pred keltskim Latobicima. Uskoro su se iz povijesne tmine pomolili i dotadašnji tauriščanski podložnici Varcijani, keltizirani panonski narod, čije se područje sa središtem u Andautoniji (Ščitarjevo) prostiralo Posavinom po svoj prilici do Medvednice i južnih padina Žumberka, gdje su se nadovezivali na Latobike.¹⁰ Zagrebačko je područje tako vjerojatno potpadalo pod Varcijane, pa bi njihova zasluga bila što je u 1. stoljeću pr. Kr. ponovno oživjelo naselje na Gradecu, o čemu svjedoče ulomci lončarije iz mlađeg željeznog doba i dvije brončane fibule (ukrasne kopče).¹¹ Utvrđen je i urušen sloj nekadašnjega kamenog podzida bedema, a pronađeni su i tragovi naseobinskih gradnji te ostaci metalurškoga radioničkog objekta.¹² Rasprostiranje keltskoga utjecaja na prostoru današnjeg Zagreba potvrđuju i tri slučajna nalaza koji pripadaju u 1. stoljeće pr. Kr.: željezni bojni nož s nepoznatog položaja u Zagrebu, željezno koplje iz Ruda kraj Podsuseda i dva željezna kopla s Jaruna.¹³

Bilo kakve promjene u odnosima snaga između keltskih i autohtonih panonskih naroda potpuno je zasjenilo primicanje nove sile koja je u konačnici čvrsto zavladala cijelim ovim prostorom. Bili su to Rimljani, čije se postojano zanimanje za Panoniju probudilo najkasnije početkom 2. stoljeću pr. Kr. Polazeći iz Akvileje, kao stožerne strateške točke, rimske su legije u napadu na Segestiku (buduću Sisciju), koja je bila središte panonskih Kolapijana i imala izuzetnu prometnu i vojnu važnost, prošle 156. godine pr. Kr. područjem Tauriska i Varcijana, a da nisu naišle na otpor. Ta okolnost u najmanju ruku prepostavlja dobre odnose između njih i Rima, ako ne i kakvo privremeno savezništvo. Čini se da su Taurisci i njima podložni Varcijani očuvali samostalnost prema Rimljanim i tijekom novoga rimskog pohoda 129. godine pr. Kr. Deset godina kasnije, rimske su snage po drugi put napale Segestiku, prošavši iznova zemljom Tauriska i Varcijana nizvodno Savom.¹⁴ Tako su se prvi koraci moćne rimske države u Panoniji dotaknuli i širega zagrebačkog područja.

Sveobuhvatna rimska vojna 35-33. godine pr. Kr. koja se sastojala od nekoliko zasebnih pohoda imala je za posljedicu i osvajanje jugozapadne Panonije s kolapijanskim Segestikom na

mjestu koje je utemeljena rimska naseobina Siscija (Sisak).¹⁵ Zacijelo su se tada rimskoj vlasti konačno podvrgnuli i Varcijani. Varcijanska je Andautonija u rimskim planovima igrala važnu ulogu budući da je ležala na istaknutom prometnom pravcu duž rijeke Save, kako kopnenom, tako i riječnom. Ondje se nalazio i jedan od malobrojnih podesnih savskih prijelaza koji je bio ključan za komunikacijsku os između sjevera i juga, od prostora Varaždina dalje prema Rijeci i Senju.¹⁶ Otuda i nije neobično da je Andautonija u rimskim očima važnošću nadmašivala samo zagrebačko područje. Južna Panonija je bila prište novih borbi počevši od 14. godine pr. Kr. pa do 8. godine pr. Kr. kada je konačno sva potpala pod rimsko gospodstvo. No, u rimski je vlastodržački sustav snažno uklopljena tek poslije gušenja velikoga panonsko-dalmatinskog ustanka koji je trajao od 6. do 9. godine.¹⁷ Od tog je vremena prostor budućeg Zagreba bio u punom smislu uključen u politički, gospodarski i kulturni ustroj Rimskoga Carstva.

3. Rimsko doba

U rimskom carskom dobu zagrebačko je područje u upravnom smislu pripadalo gradu Andautoniji. Na višoj administrativnoj razini cijeli je taj prostor od prvih desetljeća 1. stoljeća pokrivala pokrajina Panonija koja je još na polomu istog stoljeća pripadala sjevernom dijelu jedinstvenog Ilirika. No, početkom 2. stoljeća, za vladavine cara Trajana (98-117), Panonija je po okomici podijeljena na dvije zasebne pokrajine, Gornju Panoniju i Donju Panoniju, pa se područje andautonijske gradske općine otada nalazilo u Gornjoj Panoniji. Nije ovo bio i posljednji preustroj pokrajina. Pod carem Dioklecijanom (284-305) dotadašnje su panonske pokrajine iznova raščlanjene, ovoga puta duž vodoravne osi, a granica je najvećim dijelom pratila tok rijeke Drave. Andautonija, a time i prostor današnjega Zagreba potpali su tada pod Savsku Panoniju ili Panoniju Saviju sa središtem u Sisciji. Takva upravna razdioba zadržala se sve do nestanka i posljednjih ostataka rimskog ustroja.

Prva dva stoljeća potpune rimske vlasti u ovim krajevima bila su vrijeme slavnoga rimskog mira, zlatnoga doba Rimskog Carstva. Brojne su oblasti rimskog svijeta proživljavale tada svoj vrhunac. Nicala su nova naselja, uređivali su se gradovi, doseljavalo se stanovništvo, gradile se ceste, gospodarstvo je cvalo. Ovim blagotvornim djelovanjima bilo je zahvaćeno i današnje zagrebačko područje, o čemu svjedoče brojni rimskodobni nalazi koji potječu s više desetaka lokaliteta.¹⁸ Naročito bujanje života na ovom prostoru u rimskom dobu bila je posljedica povoljnih prirodnih uvjeta i dobrog zemljopisnog položaja. Pogodno zagrebačko podneblje i plodna savska nizina s obiljem vode te bogatim oranicama i pašnjacima pružali su odlične preduvjete za razvoj poljoprivrede i stočarstva. Šumsko bogatstvo Zagrebačke gore nudilo je drvne grade na pretek, a bilo je i više nego dovoljno građevnog kamena. Poznato je da su na Medvednici u antičkom dobu postojala četiri kamenoloma: u Podsusedu, Gornjem Vrapču, Crnoj Vodi kod Maruševca i u Čučerju.

Zagrebačko je područje bilo gusto premreženo prometnicama. Ovuda su, kako se čini, prolazile dvije veće državne ceste. Jedna bi bila odvojak glavne magistralne prometnice koja je preko Nevioduna (Drnovo jugozapadno od Krškog) spajala Emonu (Ljubljana) sa Siscijom. Taj prometni krak inače nije zabilježen u sačuvanim antičkim itinerarijima,¹⁹ a možda se kod Bregane odvajao od magistralnog pravca koji se otprilike do ove točke gotovo u cijelosti podudarao s trasom današnje autoceste Ljubljana – Zagreb. Potom se, vjerojatno, pravocrtno usmjeravao kroz Samoborsko polje do Kerestinca, prešao uz obronke Vukomeričkih gorica u Turopolje te preko Donje Lomnice, Petrovine Turopoljske i Buševca produžavao do Siska.²⁰ Druga je veća državna cesta povezivala Petovion (Ptuj) i Sisciju, odnosno glavnu podravsku i posavsku prometnu os, a prolazila je kroz Andautoniju.²¹ Na širem zagrebačkom području ova se prometnica upravljala kroz Jelkovec kod Sesveta (ondje je pronađen rimski miljokaz²²), Savu je prelazila kod Ivanje Reke, a od Ščitarjeva je prema Sisku tekla u gotovo ravnoj crti kroz Turopoljsku ravninu uz današnja sela Obrezina, Bapča, Staro Čiće, Novo

Čiće i Buševec. Buševec je bio čvorište gdje su se spajali prometni pravci iz Nevioduna i Andautonije, nakon čega je cesta nastavljala do Siscije.²³

Sporedni, vicinalni putovi povezivali su naselja, ladanjska imanja, kamenolome i riječna pristaništa, omogućavajući promet na lokalnoj razini. Najvažnija je mjesna cesta presijecala zagrebačko područje od zapada prema istoku. Moguće ju je pratiti od sela Drenje Brdovečko i Laduč na lijevoj obali Sutle, preko Brdovca, Šibica i Podsuseda do Stenjevca, gdje se račvala u dva pravca: sjeverni, koji je pratilo padine Medvednice i južni, koji se više primicao Savi. Sjeverni je smjer od Stenjevca vodio kroz Grmoščicu i Kustošiju, pa preko Ulice Svetog Duha, križanja Frankopanske ulice i Ilice, početka Petrinjske ulice te Banjavčićeve ulice prema Maksimiru i Dubravi, završavajući u Bratovštini (Vukomerečka cesta). Južni je smjer prolazio kroz Trešnjevku pa preko križanja Savske ceste i Ulice grada Vukovara, Kupske ulice, Miramarske ceste, Kruga te sjecišta Avenije Marina Držića i Ulice grada Vukovara smjerao dalje prema Bratovštini. Tu su se oba pravca spajala i nastavljala zajedno do Ivane Reke. S Medvednicom, od tamošnjih kamenoloma, također su se spuštale vicinalne ceste, uglavnom prateći brdske potoke (Bliznec, Vrapčak, Dolje, Medveščak). Jedna od tih cesta (zapочinjući kod kamenoloma u Gornjem Vrapču) je preko Vrapča, Stenjevca, Španskog Blata, Botinca, Gornjih Čeha i Male Mlake stizala u Donju Lomnicu, gdje se priključivala na odvojak magistralnog pravca iz Nevioduna. Druga, čije je ishodište bio kamenolom u Crnoj Vodi kod Markuševca, usmjeravala se pokraj Gradišća u Remetama prema Dubravi i Bratovštini. Treća se od kamenoloma u Čučerju spuštala duž istoimenog

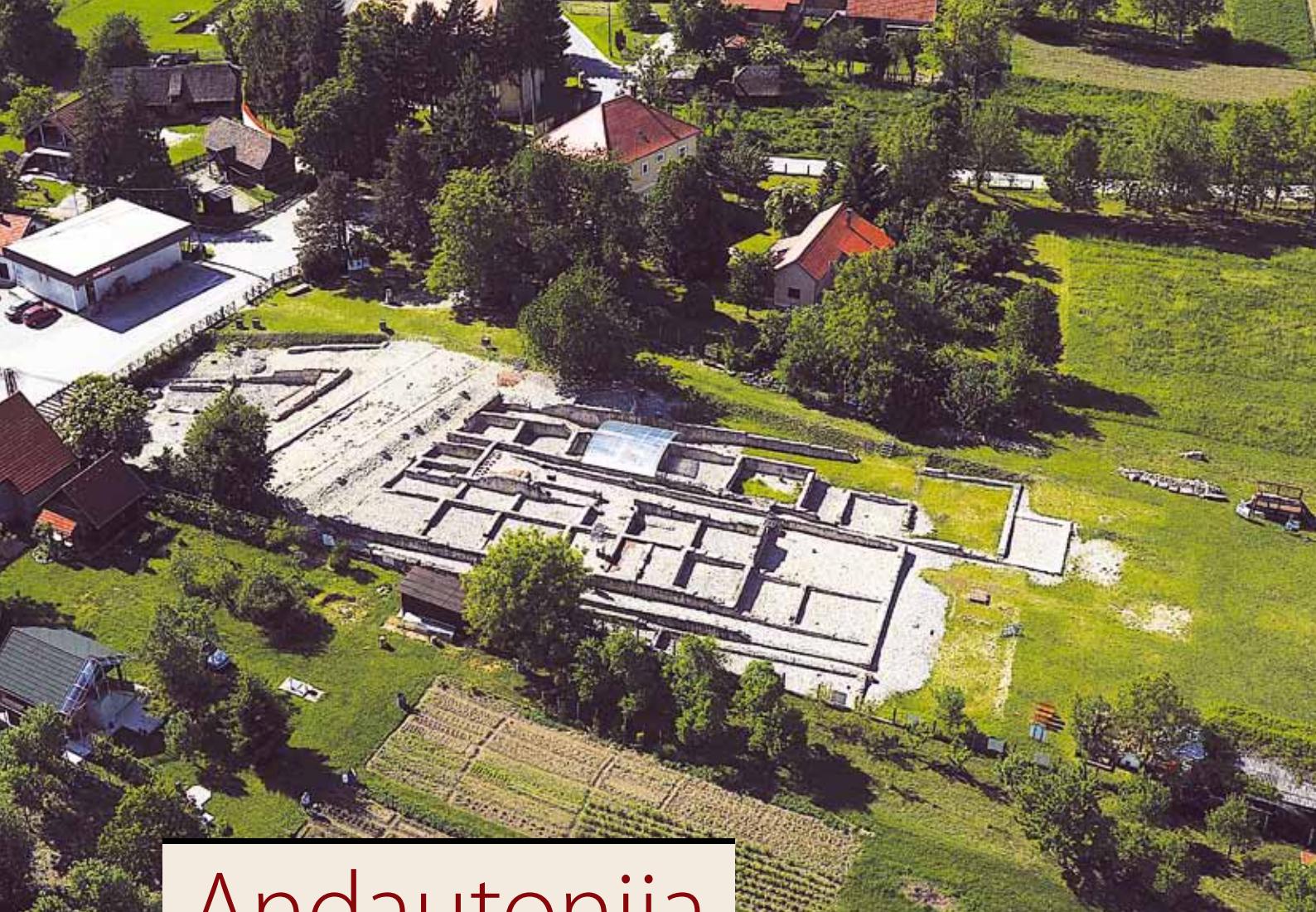

potoka do Granešine, gdje se nadovezivala na pravac iz Markuševca. Još jedan vicinalni put poklapao se većinom s trasom današnje ceste između Gračana i Markuševca, dok se cesta koja je pratila tok potoka Medveščaka upravljala preko središnjeg dijela današnjega grada do Trnja, gdje je prelazila Savu i odatle preko Velike Mlake nastavljala do Velike Gorice i Petrovine Turopoljske.²⁴

U rimskom dobu su postojala bar četiri prijelaza preko Save, čiji se tok u antici i u srednjem vijeku pružao na ovom mjestu nešto sjevernije, dopirući nadomak Stenjevca.²⁵ Prvi se prijelaz nalazio kod Podsuseda, do kojega se zbijelo spuštao put od obližnjega kamenoloma, dolinom potoka Dolje. Drugi je prijelaz bio kod Stenjevca, možda u Savskoj Opatovini, Španskom ili Prečkom. Ovdje je, sudeći po kasnijim, srednjovjekovnim svjedočanstvima, bilo podignuto i pristanište koje je najvjerojatnije služilo za utovar kamena vađenog u gornjevrapčanskom kamenolomu. Ovakva, manja pristaništa su zacijelo postojala i kod ostalih prijelaza, naročito na cestama koje su vodile od kamenoloma. Do trećeg se prijelaza stizalo negdje u današnjem Trnu, ali točniji položaj nije poznat. Najvažniji prijelaz bio je smješten kod Ivane Reke jer je onuda prolazila poprečna magistralna prometnica koja je Sisciju povezivala s Petrovionom. Tu je Sava bila i premošćena drvenim mostom – ostaci nosača bili su vidljivi još 1937. godine.²⁶ Vrijedi istaknuti i da je rijeka Sava u antici bila gotovo cijelim svojim tokom plovna za splavi, čamce i lađe.

U rimskom razdoblju, u zapadnom dijelu zagrebačkog područja, postojalo je veće naselje u samom središtu današnjeg Stenjevca, na mjestu župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije i u neposrednoj okolini, ali njegovo ime

▲ Žara u obliku kuće s otvorom na prednjoj strani i poklopcom datira s kraja 1. st., grobni je nalaz s područja današnje Avenije Marina Držića u Zagrebu.

Andautonija

PRETEČA GRADA ZAGREBA

Andautonija²⁷ je u rimsko vrijeme bila središte općine Andautonjana (*res publica Andautoniensis*), područne zajednice autohtonog stanovništva. Njezina jezgra protezala se na današnjem lokalitetu Gradišće, blagom uzvišenju u selu Ščitarjevu desetak kilometara jugoistočno od Zagreba. Cijela je gradska općina obuhvaćala mnogo širi prostor, omeđen prirodnim zaprekama: Zagrebačkom gorom na sjeveru, Vukomeričkim goricama na jugu, rijekom Zelinom na istoku te padinama Samoborskog gorja na zapadu. Na jugoistoku je granicu između siscijske i andautonijanske gradske općine možda činio Buševec. Već u 1. stoljeću, najkasnije tijekom osamdesetih, Andautonija je postala grad sa samostalnom upravom (*municipium*), što je jasan odraz njezine strateške važnosti kao savske luke (Ščitarjevo je u ono vrijeme bilo mnogo bliže rijeci) i mjesta na istaknutim prometnim pravcima.

Andautonija je u prva tri stoljeća svoga postojanja živjela životom cvatuće urbanizirane sredine. Grad je isprva, od svog osnutka jamačno u prvim desetljećima 1. stoljeća, zapremao površinu od oko 250 m u smjeru sjever – jug i 250 m u smjeru istok – zapad. Potkraj prve četvrtine 2. stoljeća, prema arheološkim spoznajama, grad je stradao u velikoj poplavi koja je nanijela znatnu štetu. To je bila prigoda za temeljitu obnovu naselja koje se, u sklopu općega graditeljskog zamaha, proširilo prema jugu. Ipak, kako je strah od poplave bio i dalje snažan, izgradnjom je bio zahvaćen tek uzak povišeni prostor uz prilaznu cestu. Stoga je grad poprimio izdužen i nepravilan oblik, veličine od oko 1000 m u smjeru sjever – jug i oko 400 m u smjeru istok – zapad. Stare su nekropole na istočnom i južnom gradskom rubu napuštene, a novo je uređeno grobište podignuto na položaju Kutelo, nekoliko stotina metara južnije.

U ovoj obnovi i dogradnji Andautonija popri-ma završni unutarnji izgled i raspored. Nekadašnja prilazna cesta postala je središnja, kamenom oplo-čena gradska ulica, a na mjestu južne nekropole sagrađene su u prvoj polovini 2. stoljeća prostrane gradske kupelji, površine oko 2000 m². Grad je tada dobio i razrađen sustav javne odvodnje. Otkrivena su dva velika sabirna kanala građena od opeke, jedan u sjeverozapadnom, a drugi u središnjem dijelu Gradišća, s pri-klučnim kanalima. O dobroj opskribi vodom svjedoči i drveni bunar iz 1. stoljeća te manja zgrada koja je, barem jedno vrijeme, služila kao spremnik za vodu. Nesumnjivo su u gradu postojale i druge javne građevine poput kazališta i hramova posvećenih rimskim i domaćim bogovima (poznat je mjesni kult riječnoga boga Sava). U Andautoniji su uvjeti stanovanja bili na visokoj razini: kvalitetno zidane gradske kuće bile su ukrašene zidnim slikama i podnim mozaicima te opremljene sustavom grijanja zidova. Bilo je i stambenih zgrada (*insulae*). Površinski nalazi ukazuju na to da su se uz južni rub grada nalazila skladišta i radionice te prigradske vile.

Kako se čini, Andautonija je u drugoj polovini 2. stoljeća (možda za Panonskih ratova vođenih u doba cara Marka Aurelija Antonina) pretrpjela napad u kojem su porušene kupelji. One su tijekom 3. stoljeća dograđivane i pregrađivane, a zadržale su funkciju i u većem dijelu 4. stoljeća. Potkraj 3. stoljeća grad je snašla još jedna velika poplava, nakon koje je opet uslijedila obnova. Stambena se izgradnja tako nastavila i u četvrtom stoljeću, ali su kuće nešto jednostavnije građene, iako su i dalje bile dobro opremljene. U prvoj polovini četvrtog stoljeća podignute su i obrambene zidine koje su se na sjeveru sastojale od dva usporedna, masivna zida s međuprostorom, ukupne širine 4,60 m. Izgradnja ovog dijela zidina presjekla je veliki sabirni kanal na sjeverozapadu. Valja naglasiti da se kamen za izgradnju grada dopremao iz kamenoloma na Medvednici. U posljednjoj četvrtini 4. stoljeća život u gradu je počeo naglo zamirati, što je bila posljedica opće nesigurnosti prouzročene pogla-

vito navalama i udarima stranih, mahom german-skih naroda koji su provaljivali i doseljavali se na tlo Rimskoga Carstva. O prekidu naseobinskog konti-nuiteta Andautonije u 5. stoljeću svjedoči nalaz kostura dječaka sa željeznim nožićem, ukopanog u napuštenu stambenu građevinu. Nedavno otkri-

Dio sustava za zagrijavanje prostorija (hypokaust) u gradskoj kupelji (termama).

će tzv. ratničkog groba preliminarno datiranog u početak 6. stoljeća, u kojem je posljednje počivalište možda pronašao germanski ratnik, ukazivao bi na zadržavanje ljudi i nakon što je rimska Andau-tonija već bila podlegla zubu vremena. Iako je, s obzirom na ostrogotske pogrebne navade isklju-čeno da je u grobu pokopan Ostrogot, možda bi se nalaz mogao dovesti u vezu s nastojanjima ostro-gotskih vlasti da stave pod nadzor glavne kopne-ne pravce u pokrajini i uspostave funkcionalnost naselja i prometnih postaja koji su ležali duž tih komunikacija. Nije isključeno ni da je pokojnik bio langobardski ratnik, što bi značilo da je andauto-nijski kraj privlačio naseljenike još i sredinom odnosno u drugoj polovini 6. stoljeća. Čini se da poslije toga prostor nekadašnje rimske Andautonije nije bio naseljavan sve do izmaka ranoga srednjo-vjekovlja odnosno 11. stoljeća, što potvrđuju nala-zni grobova oko crkve sv. Martina u Ščitarjevu. No, mnogobrojni ostaci i danas sasvim zorno oslikava-ju svu raznolikost i bogatstvo života ovoga antič-koga gradskog središta.

Nadgrobna stela Lucija Egnatuleja Florentina s pokojnikovim poprsjem i natpisom koji u slobodnom prijevodu glasi: „Bogovima Manima (tj. dušama pokojnika) Luciju Egnatuleju Florentinu, Lucijevu sinu, tridesetogodišnjaku, dao je načiniti otac. Ovdje su položeni.“ Stela datira iz 2. st., a nađena je na Ribnjaku u Zagrebu.

Glava bradatog sredovječnog muškarca od mramora datira iz zadnje trećine 3. st., a nađena je na području današnje Petrinjske ulice u Zagrebu. ►

povijest nije sačuvala. Ondje su još potkraj 19. stoljeća otkriveni ostaci antičke arhitekture i nekropola iz ranoga carskog doba, a istraživanja su nastavljena početkom osamdesetih godina 20. stoljeća. Ukupno je u nekropoli, koja se nalazila uz jugozapadni rub naselja, utvrđeno 129 grobova. Prema brojnim grobnim nalazima, može se zaključiti da je naselje osnovano u prvoj polovini 1. stoljeća, za vladavine cara Klaudija I (41-54), a da je procvat doživjelo u 1. i 2. stoljeću. Njegov je položaj pomnivo odabran jer je za tri metra viši od okolnog zemljишta pa nije bio izložen plavljenju Save koja je tada tekla u blizini (tu je u rimsko vrijeme možda postojala i luka). S obzirom na srodnost ondje pronađenih predmeta s onima iz Ščitarjeva očigledno su postojele tjesne trgovačke i kulturne veze među naseljima u andautonijskoj općini, ali i s drugim naseobinama u jugozapadnoj Panoniji. Čini se da je naselje stradalo za tzv. Panonskih ratova u vrijeme cara Marka Aurelija Antonina (161-180) kad su germanske skupine u jednom trenutku prodrije preko granice na srednjem Dunavu sve do Italije. No, to nije bio i kraj naselja jer je ono, prema nalazima, živjelo još u 3. i 4. stoljeću.²⁸ Vjerojatno je, poput Andautonije, konačno propalo početkom 5. stoljeća. Sami ostaci antičkog naselja u Stenjevcu su razmjerno oskudni: riječ je tek o bunaru, temeljima zidova, tragovima puta. Većina je ostataka uništena širenjem suvremenoga groblja, ali je i kamena građa s razvalinama naselja bila u kasnijim razdobljima obilato korištena za zidanje novih zgrada. To je sudsudina koja je snašla mnoga naselja iz antičkog doba, čije su ruševine postale izvor prijeko potrebnoga građevnog materijala. Najpoznatiji pojedinačni rimski nalaz iz Stenjevcu svakako je podnožje s počasnim natpisom za kip cara Trajana Decija (249-251) koji je vladaru podigla andautonijska gradska zajednica.²⁹

Osim u Stenjevcu, pretpostavlja se da se na tlu Zagreba razvilo još nekoliko manjih rimskodobnih naselja. Na temelju pojedinačnih nalaza, mramorne portretne glave bradatog muškarca datirane u 3. stoljeće i ulomaka keramike iz Petrinjske ulice te novca cara Hadrijana (117-138) s Trga Nikole Zrinskog, vjeruje se da je upravo na ovom potezu stajalo naselje.³⁰ Na dva mesta na užem području Zagreba otkriveni su i ostaci drvenih rimskih bunara, u Zagorskoj ulici na Trešnjevcu i u Matoševoj ulici na Gornjem gradu.³¹ Posebno je vrijedno otkriće ne-

kropole u Aveniji Marina Držića, na mjestu današnje srednje škole „Faust Vrančić“, s paljevinskim i kosturnim grobovima koji pokazuju kontinuitet ukopa od 1. do 4. stoljeća. Istraživanja su na vidjelo iznijela i dva mauzoleja, jedan iz prvoga, a drugi iz drugoga stoljeća. Ovakvo grobište jamačno je pripadalo trajnjem naselju razvijenijeg načina života. Njegovi su se stanovnici poglavito bavili zemljoradnjom, ali su bili i djelatni sudionici prometa kopnom i plovnom obližnjom Savom. Naselje je u drugoj polovini 2. stoljeća stradalo po svoj prilici u pustošenju koje je prouzročila provala germanskih skupina za vladavine Marka Aurelija Antonina, iako je moguće i da je šteta nastala zbog kakve nepogode, naprimjer, poplave.³²

Na jugoistočnom rubu Zagreba, u Trnavi Resničkoj, još su 1873. godine otkopani ostaci rimskih zgrada i jedan grobni humak, pored brončanog poprsja mladića iz 3. stoljeća, ukrasnog nastavka rimskih kola. S obzirom na to da su se ovdje sjekle prometnice koje su smjerale od kamenoloma u Crnoj Vodi prema Ščitarjevu i od Podsuseda i Stenjevca prema Bratovštini, smatra se da se na ovom mjestu nalazila prometna postaja sa zdanjima za odmor i okrepnu putnika.³³ Otkriće pojedinačnih grobova, u Gornjem Borongaju, Laščinščaku (Heinzelova ulica), Maksimiru, na križanju

Savske ceste i Ulice grada Vukovara i u Španskom, ukazivali su na smjerove rimskih cesta.³⁴ S pružanjem rimskih prometnica vjerojatno se mogu povezati i ostaci temelja rimske zgrade odnosno zidova otkriveni u Blatu i Dotrščini.³⁵ Važan segment života u rimskom dobu tvorila su i ladanjska imanja, središta velikih poljoprivrednih dobara koja su se sastojala od cijelog sustava zgrada, stambenih i gospodarskih. Dosada je na širem području Zagreba utvrđeno pet takvih kompleksa: u Gornjem Stenjevcu, Gračanima, Gradišću kod Remeta, Gradišću kod Vugrovca i Resniku.³⁶

O kontinuiranoj višestoljetnoj rimskoj načnosti na zagrebačkom području svjedoče i nalazi novca koji je često prilagan u grobove. Rimski novac nije imao samo gospodarsku funkciju nego i simboličko-propagandnu ulogu jer je i u najudaljenije krajeve Carstva donosio likove vladajućih careva, pripovijedao priču o njihovim uspjesima te o rimskoj moći i slavi. Primjeri rimskog novca su otkriveni na raznim mjestima u Zagrebu: u Mletačkoj, Matoševoj i Opatičkoj ulici, u Tkalcicevoj ulici i Novoj Vesi, na Opatovini, Dolcu, Tuškancu, Ribnjaku i Mirogoju, na Trgu svetog Marka, Trgu bana Jelačića, Trgu Nikole Zrinskog i Trgu Stjepana Radića, u Aveniji Marina Držića, Ulici Svetog Duha, Ulici Pavleka Miškine, Remetinečkoj cesti, Mikulićima, Podvornici, potoku Medveščaku, čak i u Veternici. Upravo je novac careva iz kasnoga doba Carstva, sve do izmaka 4. stoljeća, pokazatelj kako je i u ovim vremenima zagrebačko područje bilo živo. Štoviše, u polju Španjsko, u današnjem Španskom, davne je, 1864. godine, otkriven i zlatnik zapadnorimskog cara Valentinijana III (425-455).³⁷ Među rijetke nalaze iz ovih poodmaklih rimskih vremena ubraja se i brončana svjetiljka u obliku janjeta, zvjezdoliko oblikovanoga prednjeg dijela i s Kristovim monogramom nasadeđenim na držalo. Pronađena je 1947. godine u vrtu na Mirogojskoj cesti i jedinstvena je po tomu što nedvojbeno upućuje na prve korijene koje je u ovim predjelima uhvatilo kršćanstvo. Po svojim obilježjima pripadala bi ranobizantskom radio-ničkom krugu i potjecala s kraja 4. ili početka 5. stoljeća.³⁸ Ovdašnja rana kršćanska zajednica jamačno je potpadala pod Biskupiju u Sisciji koja je dotada bila već čvrsto oblikovana.³⁹

4. Kasnoantičko vrijeme

Dalekosežnim slabljenjem rimske države u kasnom dobu Carstva popustile su brane na granici, naročito duž Rajne i Dunava. Pritisak brojnih naroda onkraj rimskog svijeta postao je do konca 4. stoljeća toliki da snaga rimskog oružja više nije bila dosta da mu se učinkovito odupire. Bez toliko potrebne sigurnosti koju je nekoć jamčila rimska moć postupno je kod stanovnika osjećaj odanosti prema Carstvu bio zamijenjen tek podnošenjem sve opresivnijeg državnog sustava. Tako su se kidale spone koje su nekoć držale Carstvo na okupu, a mjesne zajednice, tijekom 5. stoljeća sve više upućivane same na sebe, pod utjecajem niza činitelja polagano su ali neumitno odumirale. Takav nepovoljan razvoj događaja osjetili su i ovi predjeli, utoliko više što su zbog blizine granice i smještaja na važnim putovima bili naročito izloženi navalama stranih, većinom germanskih naroda. Potkraj 378. i početkom 379. godine upravo je južna Panonija postala poprištem žestoke navale pobunjenih odreda Huna, istočnogermanskih Ostrogota i iranskih Alana, koji su od jeseni 376. živjeli na tlu Carstva, u oblastima uz donji Dunav, ali su zajedno s Vizigotima podigli ustanak protiv carskih vlasti vjerojatno početkom 377. godine. Napad su još većom žestinom ponovili u proljeće 380. godine. Na udaru je naročito bila južna Panonija, a tada su po svoj prilici od pljačke i pustošenja stradala mnoga mjesta, gradska i ladanjska naselja, koja su se zavojevačima našla na putu prodora. O panici koja je zavladala među stanovnicima ovih krajeva svjedoče veće količine u zemlju pohranjena novca duž posavskog pravca, poput ostave s brončanicima careva Valentinijana I (364-375), Valenta (364-378) i Gracijana (375-383) pronađene u Markuševcu.⁴⁰

Ovakve su ugroze dodatno u prvi plan stavile goruću potrebu da se naselja fortificiraju i podižu utvrđeni zakloni. Još u kasnom 2. stoljeću započela je u mnogim dijelovima Carstva izgradnja utvrda, a kako je vrijeme odmicalo i prilike se pogorsavale, takve su utvrđene točke na povišenim mjestima bile sve brojnije. Kad ni čvrste zidine gradova više nisu mogle pružati zaštitu budući da je njihovo redovito održavanje postalo prevelik teret, a sve je i manje bilo branitelja, na cijeni su počeli

dobivati utvrđeni zbjegovi na uzvisinama i teško pristupačnim položajima. Njih je civilno stanovništvo isprva prolazno koristilo u trenucima neposredne pogibelji, ali se kasnije u njima i trajnije naseljavalo, pri čemu se obrana dodatno osnaživala bedemom i kulama. Na užem zagrebačkom području nisu dosada utvrđeni ostaci takvog utvrđenja koje bi pripadalo 4. ili 5. stoljeću kad je kastracija počela dobivati na zamahu.⁴¹ No, na utvrđenje bi valjalo pomicljati, jamačno na gradečkom brežuljku, gdje je i u prapovijesti stajalo utvrđeno naselje.⁴² Brojni su primjeri iz tog vremena da su iznova otkrivani prastari položaji koji su zbog otežanog pristupa, prirodne zaklonjenosti i boljeg nadzora nad okolicom pružali veću zaštitu.

Nadomak Zagreba takvoga je položaja Kuzelin (Kozelin), 511 metara visoko brdo s istočne strane Laza, prijevoja na Medvednici, sjeverno od sesvetiskoga sela Donja Glavnica. Naseljen još od prapovijesti, Kuzelin je u drugoj polovini 2. stoljeća iznova oživio, pretvoren u utvrdu koja je nudila zaklon žiteljima obližnjih ladanjskih imanja u današnjoj Blaguši, Donjoj Glavnici i Moravču. U drugoj polovini 3. stoljeća, razdoblju novih opasnosti za rajsansku i dunavsku granicu Rimskog Carstva, ponovno je otkrivena vrijednost kuzelinske utvrde i ona je obnovljena u još znatnijem opsegu. Međutim, tek je posljednja trećina 4. stoljeća donijela utvrdi puni uzlet jer je sada dobila kamene bedeme i stalnu vojničku posadu. U njoj su podignute i nastambe od tesanih drvenih greda, doduše skromne veličine, svega četiri sa četiri metara, koje su jamačno bile namijenjene i boravku izbjeglaca.

Kuzelinska utvrda je štitila i važan prometni pravac između Andautonije i Petoviona. Štoviše,

▲ Novac cara Valentinijana II (375-392) nađen na Ribnjaku u Zagrebu. Novac potječe iz kovnice novca u antičkoj Sisciji (383-387).

nasuprot Kuzelina, a zapadno od njega, nedavno je utvrđeno nalazište na brdu Tepčina Špica, visokom 642 metra, s ostacima zida koji vjerojatno pripadaju kasnoj antici i po svoj prilici su razvalina još jedne utvrde koja je služila obrani spomenute prometnice.⁴³ Kuzelinska utvrda odigrala je ulogu i u kasnorimskim prijestolnim borbama koje su se dotačnule širega zagrebačkog područja. Tako je pretrpjela manja razaranja u sukobu između cara Teodozija I (379-395) i usurpatora Magna Maksima (383-388) nakon bitke kod Siscijske vođene vjerojatno u srpnju 388. godine. Naišme, na Kuzelinu su, među ostalim oružjem, pronađena i tri vrška hunske strelice koji zacijelo upućuju na hunske savezničke vojnike u Teodozijevim odredima.⁴⁴

Obično se uzima i da su čete vizigotskog kralja Alarika (395-410) prolazile posavskim prometnim pravcem u svom prodoru prema Italiji u kasnu jesen 401. godine.⁴⁵ Čini se da je isti pravac Alarik odabrao i nakon što se u ljeto 402. povukao iz Italije.⁴⁶ To bi značilo da je ovim pohodom bilo zahvaćeno i šire zagrebačko područje, što je nužno unosilo nemir među mjesno pučanstvo.

Vjerojatno je i velika germanska provala preko srednjeg Dunava u kasnu jesen 405. godine, najveća dotada, utjecala – barem psihološki – na ove prostore. Napadacko je mnoštvo, predvođeno svojim ratničkim kraljem Radagaizom i sastavljeni najvećim dijelom od Gota, u rano proljeće upalo u sjevernu Italiju, a u svom su nadiranju jamačno okrznuli i zapadni rub južne Panonije.⁴⁷ Doduše, ovakve nавale, pa i one mnogo izravnije i otuda pogubnije, nisu podrazumijevale potpuno razaranje naseobina. Stoga su naselja i ladanjska imanja opstala još neko vrijeme, ali s obzirom na neprestanu opasnost koja je onemogućavala redovite prometne

veze i uobičajenu gospodarsku aktivnost, otežavala normalno odvijanje života i poticala stanovništvo na bijeg i odseljavanje, može se utemeljeno pretpostaviti kako su u prvim desetljećima 5. stoljeća uređene prilike – kakve je rimski svijet poznavao – prestale postojati.

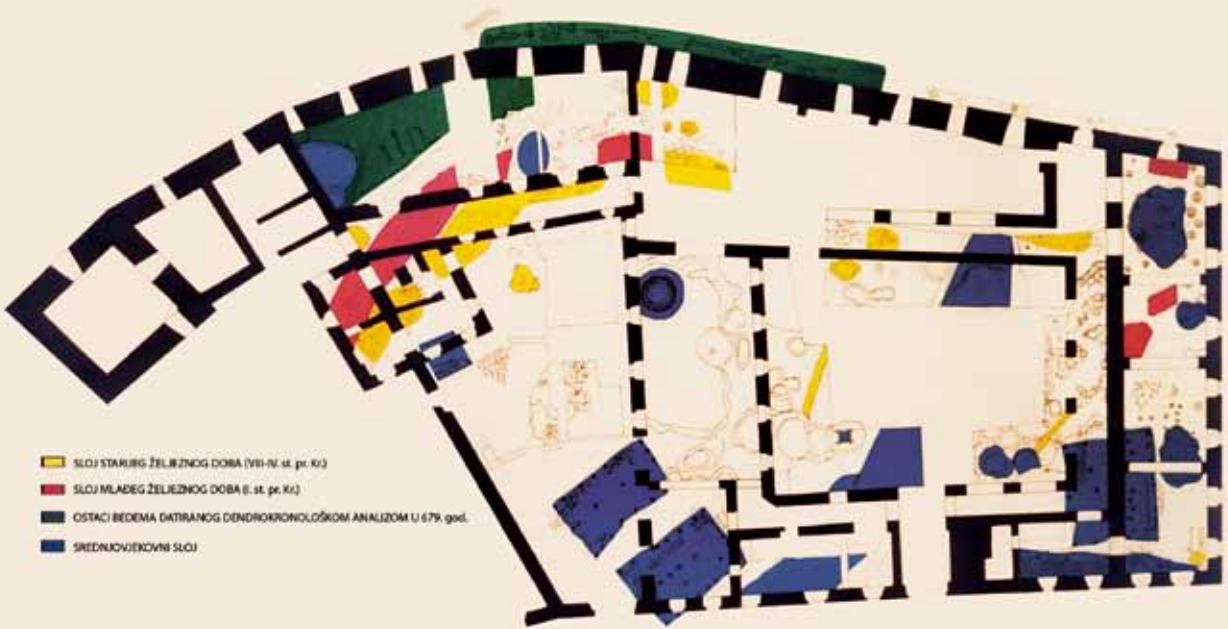
Međutim, sačuvala su se rijetka svjedočanstva iz 6. stoljeća o političkim i gospodarskim vezama Istočnog Carstva (koje je 437. godine preuzeo formalnu nadležnost nad panonskim pokrajinama od Zapadnog Carstva⁴⁸) s ovim kraljevima: na Gradecu je otkriven brončanik istočnorimskog cara Justina II (565-578) iz 570/571. godine.⁴⁹ Taj bi se nalaz možda mogao dovesti u vezu s predmijevanom utvrdom na gradečkom brežuljku, iako dokazno gradivo jedva da dostaje za takvu pretpostavku.⁵⁰ Napokon, i kuzelinska utvrda je po svemu sudeći bila korištena u tom vremenu jer su otkriveni ulomci keramike koji se datiraju u 6. stoljeće, a za koje se smatra da su bili u uporabi kod germanskih Langobarda,⁵¹ tada još istočnorimskih saveznika kojima su carske vlasti 547. godine prepustile utvrđena uporišta u zapadnom dijelu južne Panonije.⁵² No, sve su to bili posljednji izdisaji.

5. Rano-srednjovjekovna naselja

U kasnom 6. stoljeću ovim su prostorom zavladali Avari i Slaveni. Rječito arheološko svjedočanstvo o avarskom ratnom pohodu koji je neumoljivo skršio posljednja istočnorimska obrambena uporišta na ovom području utvrđeno je na kuzelinskoj uzvisini. Ondje je otkrivena trokrilna ranoavarška strijela, zacijelo preostala iza borbe za ovu utvrdu.⁵³ Dolaskom novih vlastodržaca ostaci domaćeg, romanizirano-barbariziranog stanovništva – koliko ga je moglo i biti – vrlo brzo su se poslavenili, prihvativši ne samo vrhovništvo došljaka nego i njihov način života. Avari i Slaveni su također uvidjeli prednosti i stratešku važnost zagrebačkog područja. Na to ponajprije upućuje otkriće ostataka bedemske konstrukcije na Gradecu, s istočne strane brda, južno od zgrade Muzeja grada Zagreba, prema Radićevoj i Tkalcicevovoj ulici. Šest metara široki

obrambeni zid sačinjavala je nabijena i pečena ilovača umetnuta u nosivi okvir od kasetno položenih drvenih oblica. Dendrokronološkom metodom sačuvani drveni dijelovi datirani su u kasno 7. stoljeće, u 679. godinu.⁵⁴ Premda nisu pronađeni drugi istodobni nalazi koji bi dodatno upućivali na naseljavanje, čini se sasvim opravданom pretpostavka da je ovaj bedem opasivao utvrđeno naselje koje je, po svoj prilici, služilo i kao čvrsta točka za nadzor okolice, a napose obližnjih prijelaza preko Save. Jedino je još u Donjem Stenjevcu otkrivena 1913. godine brončana lučna fibula iz ranoga 7. stoljeća koja potječe iz uništenoga ženskoga groba, ukopanog u rimskodobno grobište.⁵⁵ Riječ je o nakitu koji se uobičajeno pripisuje slavenskom kulturnom kruštu. Zaciјelo je u blizini postojalo manje naselje, već i s obzirom na to da su Slaveni zaposjedali položaje s naseobinskom tradicijom iz prethodnih vremena ako su odgovarali njihovim potrebama i navikama.

Čini se da je tijekom 8. stoljeća, koje je inače i na južнопанonskim prostorima vidjelo znatnije povećanje gustoće naseljenosti pod vrhovništvom Avarske Kaganata,⁵⁶ gradečki položaj izgubio privlačnost u korist susjednoga, kaptolskog brežuljka. Povod tomu teško je dokučiti zbog krajnje oskudnosti arheoloških vrela i nepostojanja pisanih izvora. Možda je gradečka utvrda jednostavno stradala u kakvoj prirodnoj nepogodi i mjesno je stanovništvo više nije htjelo održavati. Mogla je biti uništena i u franačko-avarском ratu potkraj 8. stoljeća. Ili je, što je još vjerojatnije, razorena tijekom burnih prvih desetljeća 9. stoljeća. Kako god bilo, nedavno arheološko iskapanje na Opatovini, izvedeno 2002. godine pred crkvom svetog Franje, iznjedrilo je nalaze koji sasvim zorno ukazuju na naseljavanje. Otkriveni su ostaci kamenih ognjišta koja su pripadala poluzemunicama, nastambama karakterističnima za rano-srednjovjekovne slavenske naseobine. Takve su poluzemunice bile malene površine (desetak do dvanaestak četvornih metara), ukopane u prosjeku oko pola do jedan metar u zemlju, sa zidovima od nasloženih greda, oblijepljenih zemljom ili ispunjenih mahovinom, a u unutarnji prostor vodio je katkada koso položeni, ukopani ulazni prilaz. Uломci lončarije su

Arheološka istraživanja ispod samostana klarisa (dan danas Muzej grada Zagreba) otkrila su povijesne slojeve naselja u kontinuitetu od starijeg željeznog doba, preko ranoga srednjeg vijeka do kasnosrednjovjekovnih nalaza.

omogućili da se utvrde barem dva ranosrednjovjekovna naseobinska sloja, datirana u vrijeme od kasnog 8. do prve polovine 10. stoljeća i od druge polovine 10. do ranog 11. stoljeća. Ostali pak nalazi svjedoče o kontinuiranom naseljavanju od 11. do 13. stoljeća.⁵⁷

Ovo otkriće je plodotvorno upotpunilo mosaik začet pronalaskom četiri primjerka ranosrednjovjekovnog brončanog nakita još početkom prošloga stoljeća, 1906/1907. godine, prigodom rušenja Bakačeve kule na Kaptolskom trgu ispred pročelja katedrale. Taj nakit – radilo se o naušnici sa zvjezdolikim privjeskom, karičici sa zavojitim završetkom, karičici s lančanim privjescima i naušnici s grozdolikim privjeskom – nekoć je vrlo vjerojatno pripadao grobovima u koje su pokapani stanovnici naselja u neposrednoj blizini. Poznato je i da je na tom mjestu stajala kasnosrednjovjekovna crkvica svetog Emerika, oko koje se, po svoj prilici sve do njezina rušenja početkom 16. stoljeća, nalazilo groblje koje je moglo očuvati tradiciju ukopnog mjesta iz ranoga srednjovjekovlja.⁵⁸ Isprva je spomenuti ženski brončani nakit bio datiran u 11. stoljeće,

ali je poslije datacija pomaknuta na drugu polovinu 9. stoljeća, dok je prema najnovijem, lunula-sta (u obliku polumjeseca) naušnica sa zvjezdolikim privjeskom smještena u drugu polovinu 8. stoljeća,⁵⁹ pa se po svojim obilježjima nakit može datirati u širokem vremenskom rasponu od druge polovine 8. do početka 11. stoljeća.⁶⁰

Navedeni nalazi s Kaptola i Opatovine, dakle, neodoljivo upućuju na zaključak kako je još u kasnom 8. odnosno u ranom 9. stoljeću niknulo na kaptolskom brežuljku naselje koje se vrlo vjerojatno oblikovalo unutar obrambenog jarka i nasipa. Odabran je prostor veličinom, izgledom i smještajem bio nadasve pogodan. S južne i zapadne strane obrubljivao ga je potok Medveščak (nekadašnji Crkvenik), dok se na njegovu istočnom boku pružala šira udolina koja je u ranom srednjem vijeku jamačno bila močvarište, prije nego što je kasnije pretvorena u biskupske ribnjake (današnji park Ribnjak).⁶¹ Ovaj vodom bogati prostor dodatno objašnjava zašto se slavenskom stanovništvu novi položaj činio još podesnijim za podizanje naselja, budući da je iz vrela poznata slavenska ljubav prema vodi. Napokon,

Brončane naušnice s privjescima (cjelovite i u dijelovima) nađene na Kaptolu, nakon rušenja Bakaćeve kule, gdje se nalazilo rano-srednjovjekovno groblje. Nalaz potječe iz 9.-10. st., prije osnutka Biskupije.

dalje na istok, zapad i jug, sve do rijeke Save, prostralo se plodno zemljишte i livade savršeni za poljodjelstvo i stočarstvo kojima su se Slaveni bavili. Stoga se s priličnom sigurnošću može reći da je upravo nastanak ovog naselja označio rođenje srednjovjekovnog Zagreba koji je neprekinuti višestoljetni život započeo kao tipično ranoslavensko gradište.⁶²

U njegovoј je blizini potkraj 8. stoljeća postojalo jamačno manje naselje u današnjim Krugama,⁶³ gdje su 1911. godine otkrivena četiri groba, od kojih su samo dva sadržavala priloge. U jednom je ukopu bila bojna sjekira i dvije keramičke posude, dok su se u drugom, mnogo bogatijem, pronašle konjske žvale, dva stremena, okovi od sedla, brončane predice s konjske opreme, brončani lijevani pojasići i jezičac ukrašen motivom kruhogolike lozice, koštani šiljak, dugi bojni nož, tzv. skramasaks, koji je potjecao iz franačke radionice, koštana pločica od nomadskog refleksnog luka, željezni nožić, željezno kopljje i željezni ulomci.⁶⁴ Ovdje je zapravo nevažno je li u konjaničkom grobu bio pokopan avarske ratnik ili slavenski odlič-

nik, s čim u vezi su u stručnim krugovima bila iznesena različita mišljenja.⁶⁵ Tada se ovuda vjerojatno još protezala avarska vlast, pa je svejedno radi li se o Avaru ili o Slavenu koji se identificirao s avarske elitom. Mnogo je važnije što i ovo otkriće govori u prilog pretpostavci da je zagrebačko područje bilo poprilično naseljeno u ranom srednjem vijeku.

Kad su potkraj 8. stoljeća Franci dokrajčili ostatke avarske vlasti na prostoru između Save i Drave, pod njihovim se pokroviteljstvom početkom 9. stoljeća obrazovala kneževina Donja Panonija kojoj je na čelo postavljen mjesni knez.⁶⁶ Prvi poznati donjopanonski knez bio je Ljudevit, protiv čijeg su ustanka Franci između 819. i 822. godine poveli niz vojnih pohoda. Ne bi bilo nevjerojatno da je gradečka utvrda konačno uništena upravo u ovim borbama jer bi se Ljudevit jamačno i na nju oslanjao u svom otporu. Zna se iz franačkih vrela da je donjopanonski knez učvršćivao utvrde na svom području, pa to čini sa svim izglednom mogućnost i da je gradečka utvrda tada prolazno obnovljena.⁶⁷ No, sudbina

joj je zapečaćena Ljudevitovim porazom i naseobinsku je tradiciju preuzeo naselje na kaptolskom brežuljku koje je možda nastalo tek početkom 9. stoljeća ili poslije slamanja ustanka. Ipak, ostaci gradečke utvrde, koja je po svoj prilici počela kao kasnoantički zbjeg, iako dokazi za to zasada izostaju, morali su biti vidljivi s obzirom na toponim Gradec (od slavenskoga grad, „utvrda, utvrđeno naselje“).

Može se pretpostaviti kako je pod franačkim utjecajem mjesna slavenska zajednica zadobila čvršći ustroj i da je kaptolsko naselje postalo središte slavenske župe. Istovremeno se postupno počelo vraćati kršćanstvo koje je u ovim krajevima od sloma kasnoantičkih struktura bilo svedeno tek na zakržljale oblike. Povratak kršćanske vjere je podrazumijevao i uvođenje osnovne crkvene organizacije, pa je opravdano predmijevati da je naselje tijekom 9. stoljeća dobilo i župsku crkvu. Bila bi to crkva svete Marije za koju je iznesena pretpostavka da se nalazila na mjestu buduće katedrale svetog Stjepana.⁶⁸ Franački utjecaji ogledaju se i u grobu istaknutog ratnika otkrivenom 1941. godine na podsusedskom brežuljku podno Susedgrada. Grob, koji se obično datira u početak 9. stoljeća, u doba kneza Ljudevita, premda bi mogao biti i iz kasnijeg vremena, sadržavao je karolinški željezni mač s petodijelnom jabučicom i lijevane brončane okove s pomoću kojih se mač vezao za pojasa.⁶⁹ Slavenski je ratnik možda bio u franačkoj službi, a njegov bi ukop mogao upućivati na još jedno ranosrednjovjekovno naselje na zagrebačkom području.⁷⁰

U ranom 10. stoljeću Donjopanonska je kneževina propala u navalama Mađara.⁷¹ Iz kasnijeg vremena postoji podatak koji bi svjedočio o ovim mađarskim napadima, a posredno i o postojanju naselja Zagreb. Anonimni je mađarski ljetopisac u djelu *Djela Ugrâ* (*Gesta Hungarorum*), nastalom potkraj 12. stoljeća, naveo *castrum Zabrag* (utvrdu Zabrag > Zagreb) kao jedno od uporišta koje je mađarska konjanička vojska osvojila, po svoj prilici početkom 10. stoljeća.⁷² Slavensko je gradište nedvojbeno preživjelo mađarski nasrtaj, a osvojenje je moglo biti tek prolazno. Čini se da se od prvih desetljeća 10. stoljeća na ovim prostorima postupno s juga proširio utjecaj hrvatske države.⁷³ Zagrebačko je naselje jamačno izraslo u jedan od

oslonaca novih vlastodržaca u zapadnom dijelu savsko-dravskog međuriječja, napose u prvoj polovini 11. stoljeće kad je, koliko se može prosuditi, hrvatska vlast u ovim krajevima osnažila. Moguće je da ovom vremenu pripadaju i zameci županijskog ustroja. U tom slučaju Zagreb bi već tada postao upravno i političko središte šire oblasti, što se zacijelo povoljno odrazilo i na uzlet samog naselja. Ustaljivanje prilika i porast stanovništva, činitelji koji su bili vidljivi širom onodobne Europe, zahvatili su i ove predjele, potaknuvši veću naseljenost i nastanak novih naseobina.⁷⁴ Tako je u 11. i 12. stoljeću u blizini Zagreba postojalo naselje, čiji su stanovnici pokapani na groblju u Stenjevcu. Južno od crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, u voćnjaku župnog dvora, a nedaleko od rimskodobne nekropole, otkrivena su u iskapanjima koja su s prekidima trajala od 1983. do 1997. godine, ukupno 193 groba. Budući da je u njima posljednje počivalište našlo pokršteno stanovništvo, malo je grobnih priloga, izuzevši ženski nakit i ukrase sa ženskih nošnji, poput naušnica i sljepoočničarki te prstenja. Nakit i ukrasi su načinjeni od bronce, željeza i srebra, a različite su veličine i profinjenosti obrade: ima ih od malih i jednostavnih do velikih i raskošnih. Ovo upućuje na zaključak da su pokojnici bili različitim imovinskih prilika, ali da je, ukupno uvezvi, riječ o dobrostojećoj zajednici.⁷⁵ I pojedinačni nalaz naušnice u vinogradima između Vrhovca i Črnomerca, koja je okvirno datirana vremenom od 10. do 12. stoljeća, mogao bi ukazivati na to da je u blizini postojalo ranosrednjovjekovno groblje te shodno tomu i naselje.⁷⁶

6. Podrijetlo imena grada Zagreba

Podrijetlo imena grada Zagreba⁷⁷ zaokuplja pozornost već više od dva stoljeća. Ovo je zanimanje u stručnoj i znanstvenoj javnosti do danas rezultiralo pravom malom knjižnicom. Nekoć se ime najčešće izvodilo iz glagola „zagrabiti”, zaimati živu vodu, temeljem čega su ispredane brojne legende i priče, među kojima je i ona o Manduši i zdencu. Kako navodi jedna od predaja koje je potkraj 19. stoljeća zabilježio Ivan Tkalčić, ovim je krajevima u vrijeme silne susje

prolazio ban sa svojom vojskom. Iscrpljeni od žeđi, stigli su do izvora, gdje su zatekli djevojku Mandušu koja je onamo došla po vodu. Ban joj je tada doviknuo: „Zagrabi, Mandušo!” Po tomu je zdenac na današnjem Trgu bana Josipa Jelačića nazvan Manduševac, a sâm grad je dobio ime Zagreb. Baltazar Adam Krčelić (1715-1778) u djelu *Živlenje blaženoga Gassoti Augustina zاغrebačkog biskupa* (Zagreb, 1747) odrekao je valjnost takvim umovanjima. Njegovo je učeno domišljanje povezalo ime Zagreba s kanom Zamberganom, vođom turkijskih Kutrigura iz druge polovine 6. stoljeća. Ovo je s pravom kao neosnovano bio odbacio još Ivan Krstitelj Tkalcic (1840-1905).

Ne složivši se ni s mišljenjem da je ime poteklo otuda što je Zagreb ležao pod ili za brijegom, Tkalcic je, doduše, smatrao da je riječ Zagreb slavenskog korijena, ali da je valja tumačiti od glagola „zagrepsti”, odnosno ukopati, opkopati, pa bi značila opkopom ojačano mjesto. Vjekoslav Klaić (1849-1928) mislio je da je Zagreb nazvan po nasipu (grebu) koji je štitio čitav ovaj kraj od poplava Save, a možda i od napada. I jezikoslovac Petar Skok (1881-1956) zaključio je da je u osnovi imena riječ „greb” koja bi značila obalu, nasip, pomisljavajući na obalu potoka Medveščaka, pa bi Zagreb bio naselje „iza obale”. Povjesničarka Nada Klaic (1920-1988), nadovezujući se jednim dijelom na mišljenje P. Skoka, ustvrdila je da je osnova staroslavenska riječ „breg” u značenju obala i da se radi o obali Save, a da je izričaj *za bregom*, po kojem bi izvorni naziv naselja glasio Zabreg, likvidnom metatezom (premještanjem slova ili slogova u riječi) postao Zagreb. N. Klaic je dodatan argument u prilog svojoj postavci pronašla u činjenici da se i danas u pučkom govoru često kaže Zabreg umjesto Zagreb. Pretpostavku o metatezi uzastojao je potkrijepiti jezikoslovac Miroslav Kravar.

Matija Perak iznio je mišljenje da je Zagreb nastao od imena rimskodobnog ladanjskog dobra Agria koje je poslavljeno predmetanjem glasa Z, pokušavši ga osnažiti navođenjem brojnih primjera za to protetsko Z. Iz ovog pretpostavljenog latinskog imena nastao bi, po njemu, i njemački naziv za Zagreb, Agram. To se ime prvi put pojavi-

ljuje u drugoj polovini 13. stoljeća u štajerskoj srokovnoj kronici Ottokara von Hornecka⁷⁸ u obliku *Agrim*, što je zapravo njemačkom jeziku prilagođen izvorni slavenski naziv, uz gubitak glasa Z koji je shvaćen kao njemački prijedlog „zu” (kod, kraj). U novije se vrijeme Oto Ulovec domislio da bi ime Agram bilo povezano s toponimom Agram iz sjevernog Pakistana i da je to izvorno ime koje su Zagrebu bili nadjenuli još Avari. Povjesničar Miroslav Brandt (1914-2002) je tumačio da ime Zagreba vodi podrijetlo od staroruskog i staroukrainjinskog pojma *zahrebetnjik* koji je označavao podanički sloj seljaka koji rade na tuđoj zemlji, potkmetove odnosno seljake koji sjede „za hrptom” ili ledima nekom kmetu. Pravni je povjesničar Lujo Margetić, oslonivši se na Skokovo lingvističko-onomastičko obrazloženje, pokušao osnažiti staro mišljenje da ime Zagreb potječe otuda što se naselje smjestilo „za bregom”, ali iza brda, a ne iza obale. Jednako tako je i jezikoslovac Stjepan Babić objašnjavao da je ime nastalo od imenice *zágreb* u smislu „zagrebenog mjesta”, dakle opkopanog položaja, pa bi *Zágreb* značio opkop.

Najnovije rješenje, sabravši sva dosadašnja mišljenja i pretpostavke, ponudio je jezikoslovac Danijel Alerić, tvrdeći da je naziv grada zapravo eklezionim, izведен iz pretpostavke o postojanju samostana svetog Gabrijela (Navještenja Gospodnjeg) u Zagrebu prije osnutka Biskupije, na mjestu današnje katedrale, a koji su navodno utemeljili sjevernotalijanski benediktinci. Naziv Monasterio d'sa(n) Gabrie bi se preko oblika *d' sa(n) Gabrie u ušima mještana pretvorio u *Zagrab. Sva ova različita domišljanja, više ili manje uvjerljiva, neka čak i fantastična ili potpuno nedokaziva, samo dodatno usložavaju pitanje koje zbog nepostojanja izričitih izvornih podataka najvjerojatnije nikada neće u cijelosti biti razriješeno. Ipak, najsuvrsljijim se objašnjenjem čini ono koje je iznio jezikoslovac Alemko Gluhak i koje je s obzirom na recentna arheološka otkrića najbolje zasnovano: etimon, osnovna riječ, bio bi praslavenski **grebъ* u značenju nasip, opkop, iz kojeg je dodatkom prijedloga „za” nastalo **zagrébъ* jer je novo naselje doista bilo za starom utvrdom na gradečkom brežuljku, čije su razvaline tada još bile vidljive.

7. Osnutak Biskupije

Nemoguće je dati odgovor na pitanje je li u Zagrebu imao sjedište ili ondje barem prigodice boravio budući kralj Dmitar Zvonimir, dok je kao ban, kako se misli, upravljao šezdesetih godina 11. stoljeća sjeverozapadnim dijelom Hrvatskog Kraljevstva.⁷⁹ Nakon njegove smrti 1089. godine i preminuća posljednjeg kraljevskog Trpimirovića Stjepana II godinu dana poslije, nastalo su bezvlašće iskoristili Arpadovići. Vjerojatno u proljeće 1091. godine, provalio je ugarski kralj Ladislav I (1077-1095) s vojskom preko Drave i bez otpora napredovao u središnje dijelove Hrvatskog Kraljevstva.⁸⁰ U tom pohodu očito je bez ikakvih poteškoća ovladao zapadnim dijelom savsko-dravskog međuriječja, koje je čvrsto uklopljeno u ugarski vladavinski sustav, pa je i Zagreb došao pod neposrednu vlast Arpadovića.

Ladislav I je uskoro pokazao da mu je itekako stalо do jačanja mađarskog položaja na ovom prostoru. U planovima ugarskog kralja izvanrednu je ulogu imao upravo Zagreb koji je promaknut u prvorazredno upravno i vjersko središte. Nakana Ladislava I je očigledno bila da uzdizanjem Zagreba stvori uvjete za bolje i čvrše prostorno povezivanje Ugarske i Hrvatske, jer su ove oblasti trebale poslužiti kao svojevrstan most između udaljenog panonskog sjedišta mađarskih vlastodržaca i prijadranskih krajeva ranosrednjovjekovne hrvatske države, ali pod snažnijim ugarskim nadzorom. Osnutkom Zagrebačke biskupije ciljano se htjelo dodatno ojačati tek uspostavljenu vlast Arpadovića, a uvođenjem nove crkvene organizacije pod pokroviteljstvom Ladislava I nedvojbeno je prekinuta prijašnja upravnocrkvena tradicija koju je utjelovljivala Siscijska biskupija podvrgnuta jurisdikciji Splitske nadbiskupije.⁸¹ Pritom nisu zanemareni niti vjerski obziri budući

Plašt ugarskog kralja Ladislava I iz 11. st. izrađen je od svilenog lampasa, satkanog u Bizantu, a izvezeni likovi kralja i kraljice vjerojatno su nastali u samostanskoj radionici u Regensburgu. Čuva se u Riznici zagrebačke katedrale.

Biskup Duh

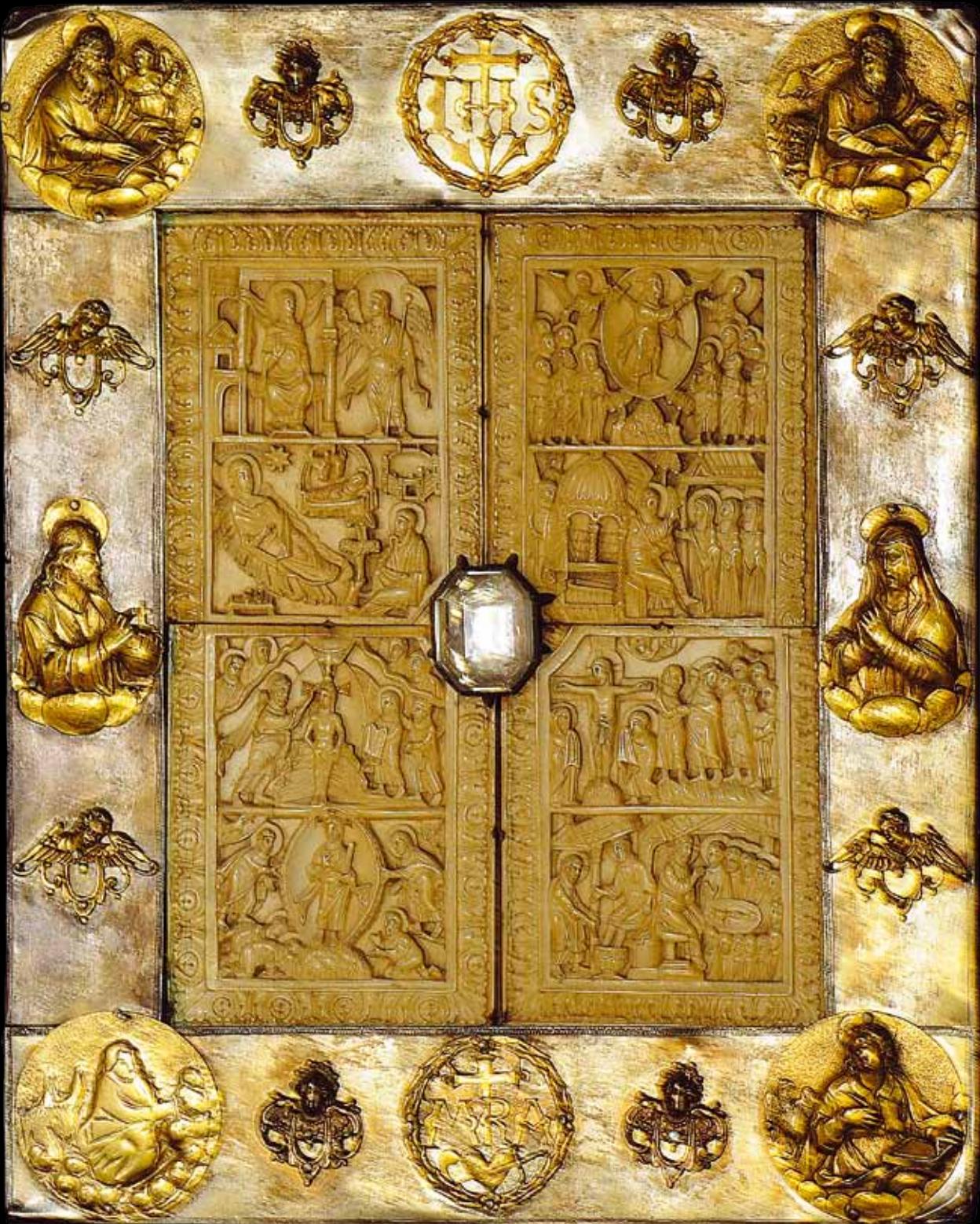
Povelja ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. godine zabilježila je ime osobe koja je po volji ugarskoga kralja Ladislava I., osnivača Zagrebačke biskupije, preuzeila vodstvo u njoj. Bio je to Duh⁸² (*Duch*, „muž časna života”, kojega je u biskupsku službu uveo ugarski dvorski kapelan F(r)ancika. Prema istom vrelu, Duh bi bio češkoga podrijetla (*Boemicus*) i prikladan za svoju pastirsку dužnost kod slavenskoga puka, jamačno zbog jezične bliskosti. Ništa drugo se o prvom zagrebačkom biskupu ne zna. Niti gdje i kada se rodio niti gdje je sve službovao prije nego što je dospijao na biskupsku stolicu niti što je sve učinio tijekom biskupovanja niti do kada je bio zagrebački biskup odnosno gdje je i kada umro. Ovo je otvorilo polje za različita domišljanja i nagađanja. Tako se smatralo da je Duh bio Čeh ili Slovak, da je čak potjecao iz današnjih hrvatskih krajeva (na što bi navodno upućivali toponimi Gornji i Donji Čehi u Turopolju), da je bio benediktinac slavenskoga (glagoljaškoga) ili latinskoga obreda. Na temelju izričitog svjedočanstva vrela očigledno je vodio podrijetlo iz Češkog Kraljevstva, a po njegovu imenu bi se dalo zaključiti da je bio slavenskoga roda.

Jedan je kasniji pisac, gorički arhiđakon Ivan, naveo u 14. stoljeću da je Duh „možebitno bio slavenske učenosti“ (*forsitan fuit de littera sclavica*), što je nekima poslužilo kao potkrepa tvrdnji da je bio glagoljaš. No, već i sâm ovaj navod izražava tek mogućnost, a povrh toga bi se mogao općenito odnositi na njegovu naobrazbu. Uostalom, sasvim je jasno da je Zagrebačka biskupija od početka čvrsto slijedila latinsku tradiciju. Misli se da je Duh sa sobom ponio u Zagreb najstarije crkvene kodekse *Sacramentarium sanctae Margaretae*, *Missale antiquissimum* ili *Agenda pontificalis* i *Benedictionale*, koji su načinjeni u 11. stoljeću, ali se to nikako ne može dokazati. Ili da su ih donijeli francuski benediktinci koje je biskup pozvao u Zagreb. Doduše, ove je liturgijske knjige Zagrebačka biskupija mogla jednako tako pribaviti kasnije, u 12. stoljeću. Duhu se pripisuju i glose u tzv. *Radonovoj Biblijii*, nastaloj potkraj 8. ili početkom 9. stoljeća u Franačkoj. Te su

zabilješke pisane latinicom na nekom slavenskom jeziku koji bi, prema jezikoslovcima, bio češki sa staroslavenskim elementima i hrvatskim utjecajima ili staroslavenski sa sjeverohrvatskom kajkavskom osnovom i usputnim bohemizmima.

Ne treba posebno naglašavati da niti ova tvrdnja nije dokaziva. Konačno, s Duhom su u Zagreb prispjeli i njegovi pomoćnici iz Šomođske i Zaladiske županije, koji su vjerojatno također bili Slaveni ili su se služili slavenskim jezikom, pa ako glose i potječu s kraja 11. stoljeća, mogao ih je sastaviti netko od njih ili pak kakav mjesni svećenik. Između ostaloga, iznesena je i pretpostavka da je Duh započeo gradnju zagrebačke katedrale. S ovime bi se načelno slagala i datacija ulomka kapitelja, otkrivenog u temeljima katedrale, u zidu prigradnje svetišta iz vremena prije provale Tatara, u kraj 11. stoljeća. No, zbog oštećenosti teško je provesti točnu stilsku i datacijsku analizu, pa bi kapitel jednako tako mogao pripadati i u 12. stoljeće kad je katedrala doista i građena (dovršena je i posvećena 1217. godine). Imajući na umu sve izneseno, o Duhu, prvom zagrebačkom biskupu, mnogo se više prepostavlja nego što je moguće utvrditi. Sigurno je da je svojim djelovanjem stvorio temelje razvoju Biskupije kojoj je i sâm kralj postavio dobru gospodarsku i financijsku osnovicu darivanjem posjeda Dubrava kod Zagreba.

Bjelokosni plenarij (diptih) sa 8 reljefa koji prikazuju Isusov život, izrađen u 11 st. , najvjerojatnije je imao funkciju ukrasnih korica za svete knjige – najstariji i najvredniji predmet Riznice zagrebačke katedrale.

◀ Biskup Duh predaje krunu kralju Ladislavu I – slika je dio oltara svetog Ladislava koji se nekada nalazio u zagrebačkoj katedrali, autor je hrvatski barokni slikar Bernardo Bobić (oko 1690).

da se ovim potezom uznastojalo osigurati održavanje pravovjernog kršćanskog bogoštovlja i latinske liturgije.⁸³

Granice netom osnovane Zagrebačke biskupije, koja je bila podređena Ostrogonskoj nadbiskupiji, poklapale su se dobrom dijelom s granicama kasnorimske pokrajine Savske Panonije, što dodatno potkrepljuje tvrdnju da je nova Biskupija u potpunosti progutala prostor stare Sisacijske biskupije. Točna godina osnutka Biskupije nije poznata jer je ne donosi jedino vrelo koje spominje taj čin: povelja ostrogonskog nadbiskupa Felicijana od 26. travnja 1134. godine. Otuda je godina osnutka do danas ostala predmetom spora između hrvatskih i mađarskih povjesničara budući da se s njom povezala rasprava o tomu je li bilo ugarske vlasti u zapadnom dijelu savsko-dravskog međuriječja i prije intervencije kralja Ladislava I. Potvrđan odgovor na ovo pitanje polazišna je točka mađarskih historiografa, što nužnim čini pomicanje datacije postanka Zagrebačke biskupije na vrijeme prije 1091. godine. U hrvatskom se povjesništvu uobičilo snažno stajalište prema kojem je Biskupija mogla biti utemeljena tek poslije Ladislavova pohoda jer on prije toga nije niti vladao područjem buduće Biskupije. Naposljeku, kada se pobliže razmotre datacijske mogućnosti na temelju podataka iz povelje, sve se svodi na to u koje su vrijeme s povjesne pozornice nestala dvojica važnih svjedoka navedenih u ispravi, ugarski palatin Jula i veszprémski

biskup Kuzma. Kako je poznato da je veszprémski biskup 1091. i 1092. godine bio Almarije, a da je dužnost ugarskog palatina 1091. godine obnašao izvjesni Petar, mađarski učenjaci drže da Kuzma i Jula 1091. godine nisu više bili na svojim položajima, ali je jednak valjana i postavka da oni te godine još nisu preuzeeli spomenute dužnosti nego tek kasnije, poslije 1091. odnosno 1092. godine. Uzveši u obzir i da je 1092. godine u mađarskom mjestu Sabolču (Szabolcsu) održan ugarski kraljevski sabor crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika na kojem su zacrtane osnovne smjernice crkvenog razvoja u Ugarskoj, čini se posvema logičnim zaključiti da je osnutak Zagrebačke biskupije bio izravna posljedica upravo ondje donesenih zaključaka i odredaba. Prema tomu bi i taj čin bilo, možda, najpodesnije staviti u 1093. godinu.⁸⁴

Smještanje sijela nove Biskupije u Zagreb ukazuje na to da je tamošnje naselje bilo već pričinio razvijeno budući da osnivanje biskupskih sjedišta u neznatnim mjestima nije, po crkvenim propisima, načelno bilo dopušteno.⁸⁵ Doduše, u ono vrijeme je i Zagreb bio zapravo malo mjesto, ali vrlo povoljno smješteno i po svoj prilici jedina dobro uređena naseobina u široj okolici. Udaranje temelja Zagrebačke biskupije okrunilo je politički uspjeh ugarskog kralja Ladislava I i pružilo čvrstu osnovu za daljnji uspon Zagreba kao crkvenog i svjetovnog središta srednjovjekovne Slavonije.

Bilješke

- ¹ Za starije kameno doba, usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 58-64; Radovčić, „Starije kameno doba – paleolitik”, str. 19; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 7-11; *Zagreb prije Zagreba*, str. 81-82, br. 1-17.
- ² Za mlađe kameno doba, usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 68-77; Cvitković, „Mlađe kameno doba – neolitik”, str. 21-22; *Zagreb prije Zagreba*, str. 84, br. 30-37.
- ³ O spilji Veternici, usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 58; Radovčić, „Starije kameno doba – paleolitik”, str. 19; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 8-9.
- ⁴ Za brončano doba, usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 98-116, naročito popis nalazišta s kartom, str. 83; Balen-Lentulić, „Brončano doba”, str. 25-29; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 11-12; za nalaz iz Barutanskog jarka, usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 139; za kasno brončanodobno i starije željeznodobno naselje na Gradecu, usp. Majnarić-Pandžić, „Prapovijesna naselja na Gradecu”, str. 1-12; Majnarić-Pandžić, „Zagrebački Gradec”, str. 200-204; Balen-Lentulić, „Brončano doba”, str. 26-27; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 12; *Zagreb prije Zagreba*, str. 86, br. 48, str. 89-91, br. 60-71.
- ⁵ Za starije željezno doba, usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 122-127; Škoberne, „Željezno doba”, str. 30-31; za život gradečkog naselja u starijem željeznom dobu, usp. Majnarić-Pandžić, „Prapovijesna naselja na Gradecu”, str. 6, 11; Škoberne, „Željezno doba”, str. 30-31; *Zagreb prije Zagreba*, str. 97-98, br. 108-117.
- ⁶ Usp. Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika*, str. 52-53.
- ⁷ Usp. Majnarić-Pandžić, „Prapovijesna naselja na Gradecu”, str. 11.
- ⁸ U vezi s keltskim naseljavanjem meduriječja Save, Drave i Dunava, usp. Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika*, str. 57-66.
- ⁹ O Tauriscima, usp. Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika*, str. 57-58, 173-174; Domić Kunić, „Bellum Pannonicum”, str. 74-76.
- ¹⁰ O Varcjanima, usp. Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika*, str. 174, 178-179; Domić Kunić, „Bellum Pannonicum”, str. 80-81.
- ¹¹ Usp. Majnarić-Pandžić, „Prapovijesna naselja na Gradecu”, str. 1-12; Škoberne, „Željezno doba”, str. 32; Mašić, „Zagreb – Muzej grada Zagreba – samostan klarisa”, str. 310.
- ¹² Usp. Mašić, „Zagreb – Muzej grada Zagreba – samostan klarisa”, str. 310.
- ¹³ Usp. Radovčić – Škoberne, *Zagreb prije početaka*, str. 131, naročito popis nalazišta, str. 93; Škoberne, „Željezno doba”, str. 32; *Zagreb prije Zagreba*, str. 99, br. 128-129.
- ¹⁴ O rimskim prodorima 156, 129. i 119. g. pr. Kr., usp. Domić Kunić, „Bellum Pannonicum”, str. 86, 89-90.
- ¹⁵ Usp. Domić Kunić, „Bellum Pannonicum”, str. 92-95, 97.
- ¹⁶ Domić Kunić, „Bellum Pannonicum”, str. 101.
- ¹⁷ Usp. Domić Kunić, „Bellum Pannonicum”, str. 100-115; Gračanin, „Festov Brevijarij” kao izvor za staru povijest hrvatskoga povijesnog prostora”, str. 40-42.
- ¹⁸ Za popis rimskodobnih nalazišta iz Zagreba i šire okolice sa zemljovidom, usp. Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 68-73.
- ¹⁹ Uklapanjem podataka iz tzv. Antoninova itinerarija (*Itinerarium Antonini*) i Peutingerove karte (*Tabula Peutingeriana*) dobivamo jedino pravac Emona (Ljubljana) – Latobički Pretorij (Trebnje) – Krucij (Gorenja Gomila sjeveroistočno od Novog Mesta) – Nevičodun (Drnovo jugozapadno od Krškog) – Romula (vjerojatno Dubovac kod Karlovca) – Kvadrata (vjerojatno Topusko) – Kod Graniče (vjerojatno Mali Gradac jugoistočno od Gline) – Siscija (Sisak); za pojedinosti i literaturu, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 30-31.
- ²⁰ Gregl, „Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže”, str. 10; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 40-41; Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj, „Municipium Andautonia”, str. 107, 110. smatraju da je odsječak preko Donje Lomnice bio glavni dio ceste Nevičodun – Siscija i da je Buševec bio postaja kod Granice.
- ²¹ Ta je prometnica od Akve Vive (Petrijanec kod Varaždina) preko postaje Pir (vjerojatno Komin zapadno od Križevaca) stizala u grad Andautoniju i odatle u Sisciju; za pojedinosti i literaturu, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 35. Od okolice Sesveta cesta se upravljava prema sjeverozapadu i dijelom slijedila suvremenu prometnicu do Varaždina, usp. Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj, „Municipium Andautonia”, str. 107.
- ²² Miljokaz je postavljen uime cara Maksimina I (235-238) i njegova sina, cezara Maksima (236-238), a označavao je udaljenost od Siscije trideset rimskih milja (44,43 km); za miljokaz i natpis, usp. Degmedžić, „Sadržaj antiknih kamenih spomenika”, str. 112-113; *Zagreb prije Zagreba*, str. 109, br. 162; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 40.
- ²³ Gregl, „Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže”, str. 9-10; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 40.
- ²⁴ Gregl, „Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže”, str. 11-12; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 42; usp. Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 19-20.
- ²⁵ Pretpostavlja se da je korito Save i nizvodnije, kod današnjeg Ščitarjeva, bilo u ovo vrijeme drukčije položeno odnosno da je riječni tok prolazio južnije, pa bi se Andautonija nalazila na lijevoj obali, čime bi bila i bolje povezana sa sjevernim dijelom svoje gradske općine, usp. Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj, *2000 godina Andautonije*, str. 31; Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj, „Municipium Andautonia”, str. 114.
- ²⁶ Gregl, „Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže”, str. 10-11; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 41-42.
- ²⁷ O Andautoniji, usp. Vikić-Belančić, „Etape urbanog razvitka Andautonije”, str. 129-145; Nemeth-Ehrlich – Vojvoda, „Andautonija – rimsko urbano središte”, str. 39-45; Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj, „Municipium Andautonia”, str. 107-129; Nemeth-Ehrlich – Kušan Špalj, *2000 godina Andautonije*; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 15-19; Posavec, „Područje Zagreba u rimsko doba” str. 233-236; *Zagreb prije Zagreba*, str. 115-144, br. 193-350; za tzv. ratnički grob, usp. Kušan Špalj – Nemeth-Ehrlich, „Lokalitet Ščitarjevo – dvorište osnovne škole”, str. 201.
- ²⁸ Tako je, naprimjer, otkriven novac careva Dioklecijana (284-305) i Valentinijana I (364-375), usp. Vikić-Belančić, „Etape urbanog razvitka Andautonije”, str. 146; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 73, br. 91.
- ²⁹ O antičkom naselju u Stenjevcu, usp. Vikić-Belančić, „Etape urbanog razvitka Andautonije”, str. 145-146; Gregl, „O nekim povijesnim pitanjima nastanka i razvoja rimske naselja na lokitetu Zagreb-Stenjevec”, str. 61-73; Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 19; Gregl, „Antičko (rimsko) razdoblje”, str. 34; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 18; Posavec, „Područje Zagreba u rimsko doba”, str. 236-237; za veliku antičku nekropolu, usp. Gregl, *Rimskodobna nekropola Zagreb-Stenjevec*, str. 17-32; *Zagreb prije Zagreba*, str. 101-103, br. 132-145; Gregl, *Rimske nekropole*, str. 18, br. 58; za počasni natpis caru Trajanu Deciju, usp. Degmedžić, „Sadržaj antiknih kamenih spomenika”, str. 105-106; *Zagreb prije Zagreba*, str. 109-110, br. 164.
- ³⁰ Usp. Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 19; Gregl, „Antičko (rimsko) razdoblje”, str. 34. Kamene skulpture, poput glave bradatog muškarca, obično su krasile bogatije kuće ili su stajale u javnim zdanjima.
- ³¹ Usp. Gregl, *Rimlјani u Zagrebu*, str. 72, br. 62, str. 73, br. 110; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 21.
- ³² Usp. Gorenc, „Ostaci antiknog groblja u Držićevoj ulici”, str. 9-28; Vikić-Belančić, „Obilježje i kronologija grobova novootkrivene antikne nekropole u Držićevoj ulici”, str. 29-46; Vikić-Belančić, „Etape urbanog razvitka Andautonije”, str. 148-149; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 21-22; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 18; za nekropolu, usp. Gregl, *Rimske nekropole*, str. 18, br. 55. Treba napomenuti da je mramorna nadgrobna ploča mauzoleja iz 3. stoljeća izrađena od mramora s Pohorja, što ukazuje na trgovačke i kulturne veze andautonijskog područja s kamenorezačkim i klesarskim radionicama na tlu današnje Štajerske, usp. Gorenc,

- „Ostaci antiknog groblja u Držićevoj ulici”, str. 27; Vikić-Belančić, „Etape urbanog razvitka Andautonije”, str. 152; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 22; Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 18.
- ³³ Usp. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, str. 20, 34, 73, br. 98.
- ³⁴ Usp. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, str. 71, br. 34, str. 55, 57, 73, br. 93; Gregl, *Rimske nekropole*, str. 18, br. 54, str. 56, br. 57; Vikić-Belančić, „Etape urbanog razvitka Andautonije”, str. 148. Godine 1995. pronađen je na Gornjem Bukovcu ulomak kruništa rimskodobne nadgrobne ploče pa se može pretpostaviti da se kod Gornjeg Bukovca ili na području Dubrave također nalazila nekropola uz prometni pravac koji je vodio prema kamenolomu Crna Voda, usp. Gregl, „Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolicu II.”, str. 14, 16.
- ³⁵ Usp. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, str. 70, br. 5, 23.
- ³⁶ Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, str. 21.
- ³⁷ Dukat, „Nalazi rimske novce”, str. 37; Dukat, „Nalazi antičkog novca na području grada Zagreba”, str. 35-42; Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, str. 72, br. 63, 64, 65, 67, 73, 77, 78, 84, 85, 87, 93, 94, 95, 96, 101, 102; Vikić-Belančić, „Obilježje i kronologija grobova novootkrivene antikne nekropole u Držićevoj ulici”, str. 29-46.
- ³⁸ Vikić-Belančić, „Starokršćanska lampica iz Zagreba”, str. 131-134; Vikić-Belančić, „Obilježje i kronologija grobova novootkrivene antikne nekropole u Držićevoj ulici”, str. 146; Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, str. 72, br. 66; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 28-29.
- ³⁹ Za Sisciju biskupiju, usp. Buzov, „Sisačka biskupija u svjetlu pisanih arheoloških izvora”, str. 245-271; Bratož, „Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoljeća”, str. 367-368, 370, 372, 378, 384.
- ⁴⁰ Usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 54-57, 234-235.
- ⁴¹ Kastrizacija (od latinske riječi *castrum*, „utvrda, utvrđeno mjesto”) pojam je kojim se označava opsežna obnova i izgradnja utvrda, tvrđava i drugih vojnoobrambenih instalacija, kula i stražarnica, te popravak bedema i podizanje snažnijih zidina oko gradskih naselja i zgrada na ladanjskim imanjima u kasnoj antici, navlastito u 5. i 6. stoljeću. O glavnim oblicima vojnih i civilnih utvrda te zakloništa u kasnoj antici, usp. Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum / Višinske utvrde iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*.
- ⁴² Ovu je pretpostavku već bio iznio Klemenc, *Predistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba*, str. 14, ali ju je Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, str. 11, odlučno odbacila zbog nedovoljne utemeljenosti. Dakako, njoj nisu bili poznati noviji arheološki nalazi (vidi kasnije u tekstu). Posavec, „Područje Zagreba u rimsko doba”, str. 236. ističe da su takva zakloništa mogla ležati na nekoliko brežuljaka u podsljemenskoj zoni između Čučerja i Gračana.
- ⁴³ O kasnoantičkoj utvrdi odnosno utvrđenom zbjegu (*refugium*) na brdu Kuzelinu, usp. Sokol, „Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje”, str. 46-48; Sokol, *Rimski metal s Kuzelinom*, str. 7-19; za popis nalaza, usp. Sokol, *Rimski metal s Kuzelinom*, str. 20-47; *Zagreb prije Zagreba*, str. 144-152, br. 351-405.
- ⁴⁴ Ti su Huni pripadali panonskim napadačima iz 379-380. godine. Ostrogoti, Huni i Alani su, kako se čini, još 380. godine bili naseljeni uz granicu na srednjem Dunavu u svojstvu savezničkih vojnika (federata); za pojedinosti, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 57-58. O nalazima, vidi Sokol, „Kuzelin”, str. 109-110; Sokol, „Kuzelin”, str. 155.
- ⁴⁵ Usp. Gračanin, „Goti i južna Panonija”, str. 87.
- ⁴⁶ Za pojedinosti, Gračanin, *Južna Panonija*, str. 62-63.
- ⁴⁷ Usp. Gračanin, „Huni i južna Panonija”, str. 20-21; Gračanin, „Goti i južna Panonija”, str. 88, 105 (za datum provale).
- ⁴⁸ Usp. Gračanin, „Huni i južna Panonija”, str. 28-30.
- ⁴⁹ Za brončanik, usp. Mirnik – Šemrov, „Byzantine coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (A.D. 497-518) – Anastasius II (A.D. 713-715)”, str. 176, br. 488.
- ⁵⁰ Kako je riječ o slučajnom, sporadičnom nalazu, valja biti itekako oprezan u iznošenju pretpostavki i oblikovanju zaključaka, usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 49.
- ⁵¹ Usp. Sokol, „Doba između antike i ranoga srednjeg vijeka na području Zagreba”, str. 47.
- ⁵² Usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 106-107, 110-111.
- ⁵³ O nalazu, usp. Sokol, *Rimski metal s Kuzelinom*, str. 18, 24, br. 25; Filipčec, „Kasnovarske ukrasne okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska”, str. 133, br. 21; za interpretaciju, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 133-134.
- ⁵⁴ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 288; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 25; Mašić, „Zagreb – Muzej grada Zagreba – samostan klariša”, str. 310; Majnarić-Pandžić, „Zagrebački Gradec”, str. 205-208.
- ⁵⁵ O nalazu, usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 50; Simoni, „Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku”, str. 156; Simoni, *Stenjevec*.
- ⁵⁶ Za pojedinost, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 139-141.
- ⁵⁷ Usp. Demo, *Opatovina*, str. 26-29.
- ⁵⁸ Usp. Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, str. 15; Sokol, „Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje”, str. 49; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 27-28; za pretpostavku o postojanju ranosrednjovjekovnoga groblja, usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 54; Simoni, „Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku”, str. 163, 165.
- ⁵⁹ Da dataciju u 11. stoljeće, usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 54; Simoni, „Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku”, str. 165. Pomicanje datacije u drugu polovinu i konac 9. stoljeća predložio je Sokol, „Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine”, str. 56; Sokol, „Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje”, str. 49-50; za dataciju lunulaste naušnice sa vježdolikim privjeskom u drugu polovinu 8. stoljeća, usp. Demo, *Opatovina*, str. 24.
- ⁶⁰ Usp. Demo, *Opatovina*, str. 25.
- ⁶¹ Usp. Kampuš, „Zagreb i Sveti Marija tijekom povijesti”, str. 7; Demo, *Opatovina*, str. 30.
- ⁶² Usp. Demo, *Opatovina*, str. 30.
- ⁶³ Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 27.
- ⁶⁴ O nalazima, usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 52-53; Simoni, „Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku”, str. 157-160; Sokol, „Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje”, str. 48-49.
- ⁶⁵ Da je u pitanju avarski pokojnik mislio je Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 52, dok je Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, str. 12-14. zaključila da se radi o slavenskom poglavaru koji je stajao uz bok knezu Ljudevitu. Doduše, to je nekoliko desetljeća kasnije od uobičajene datacije grobova.
- ⁶⁶ O tim događaju, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 147-157.
- ⁶⁷ Usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 162-163; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, drži da su gradečku utvrdu čak bili obnovili Franci radi nadzora nad okolnim područjem, uz to što navodi da je mogla biti i Ljudevitovo uporište. Međutim, čini se da su Franci svoju potporu radile pružili naselju na kaptolskom brežuljku koje se moglo razviti i izravnio na njihov poticaj.
- ⁶⁸ Usp. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 109; Demo, *Opatovina*, str. 30.
- ⁶⁹ O nalazima, usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 53-54; Simoni, „Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku”, str. 163.
- ⁷⁰ Usp. Kampuš – Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, izd. 1994, str. 20.
- ⁷¹ Za pojedinosti, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 191-196.
- ⁷² „Gesta Hungarorum”, str. 100-102.
- ⁷³ O tomu, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 200-206.
- ⁷⁴ Ukratko o ovim procesima u srednjovjekovnoj Europi, usp. Goldstein – Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, str. 228-229.
- ⁷⁵ Za groblje, usp. Simoni, *Stenjevec*, str. 13-19, 51-58, s popisom nalaza str. 22-49; Sokol, „Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje”, str. 50-51.
- ⁷⁶ Usp. Vinski, „Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu”, str. 60; Vinski, „O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku”, str. 80, br. 25; Tomićić, „Srednjovjekovno razdoblje”, str. 64.
- ⁷⁷ Literatura je navedena abecednim redom prema prezimenima autora: Alerić, *Najstarija zagrebačka tajna*, str. 96; Babić, „O podrijetlu imena Zagreb”, str. 29-31; Babić, „Novo tumačenje imena Zagreb”, str. 64; Brandt, „Prilog temi o značenju imena 'Zagreb'”, str. 5-22; Gluhak, „Još o imenu grada Zagreba”, str. 56-59; Klaić, *Zagreb u srednjem vijeku*, str. 19-20; Klaić, *Zagreb 1910.-1913.*, str. 18; Margetić, „O novijim tumačenjima naziva Zagreb”, str. 199-200; Marks, „Zagrebačka usmena tradicija između ljubavi i politike”,

str. 359-360; Perak, *Odakle potječe ime grada Zagreba?*; Skok, „Toponomastički prilози. 5. Zagreb”, str. 1-4; Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, str. 600; MCZ 1, str. VIII, IX; Ulovec, „Razmišljanja o porijeklu imena Agram”, str. 311-331.

⁷⁸ Horneck, Ottokars *Österreichische (steierische) Reimchronik 1250-1309*, stihovi 8058-8088.

⁷⁹ O tomu, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 213-215.

⁸⁰ Gračanin, *Južna Panonija*, str. 215.

⁸¹ U vezi s nadleštvo Splitske nadbiskupije, usp. Gračanin, *Južna Panonija*, str. 199, 210, 268-269.

⁸² Različita mišljenja i spoznaje o biskupu Duhu sažeо je Lipovac, *Biskup Duh*; za dataciju ulomka kapitela iz zagrebačke katedrale, usp. Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenoga raja*, str. 109, br. 105; Sokol, „Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje”, str. 51.

⁸³ Felicijanovaoveljaiz1134.godine(CD2,str.42),ukojose spominje osnutak Zagrebačke biskupije, navodi kao razlog njezine uspostave „zablude idolopoklonstva” koja je tamošnje stanovništvo otuđila od pravoga bogoštovlja. Tase „zablude idolopoklonstva” svakojakotumačila.Fancev,„O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj”, str. 518-519. smatrao je da ona opisuje slavensko bogoslužje odnosno glagoljaštvo. To je odlučno odbila Klaić, „Neki problemi najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i kraljevskog Gradeca”, str. 19-22, zastupajući tezu da se sintagma odnosi na poganstvo odnosno da je mjesno stanovništvo zapalo u stara vjeronjavanja.Tomu se približava Lukinović, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, str. 17-18. koji drži da podatak govori o potrebi da se ovi krajevi rekristijaniziraju jer se puk zbog nerodovite pastoralne brige i nepostojanja stalne crkvene uprave uvelike

bio vratio poganstvu. Ovaj pak navod izvora u cijelosti odbacuje Šanek, „Crkva u hrvatsko-ugarskim odnosima”, str. 37-38, ističući da je još u prvoj polovini 10. stoljeća prostor (zapadnog) savsko-dravskog međuriječja imao velik broj svećenika i kršćanskog puka. Negdje na razmeđu ovih mišljenja stoji Kolarić, *Povijest kršćanstva u Hrvata I: Katolička crkva*, str. 42-43, koji navodi opasnost od krivovjerja (doduše, pomišlja na arianstvo, što nije vjerojatno) ili ostataka poganstva na ovom području gdje nije bilo dostatno svećenstva i odgovarajuće pastoralne skrbi.

⁸⁴ Za podrobno pretresanje mršavoga dokaznoga gradiva o osnutku Biskupije, usp. Margetić, „Kritička raščlamba vrela najstarije povijesti zagrebačke biskupije”, str. 97-101; Margetić, „Pitanja iz najstarije povijesti Zagrebačke biskupije i Slavonije”, str. 33-43; Pandžić, „Uz 900. godišnjicu osnutka zagrebačke biskupije”, str. 8-18; Pandžić, „Godina osnutka Zagrebačke biskupije (godine 1094. ili 1090?)”, str. 161-169. U novije su vrijeme Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, str. 21, Šanek, „Crkva u hrvatsko-ugarskim odnosima”, str. 38. i Demo, *Opatovina*, str. 23, zaključili da bi ona bila osnovana oko 1090. godine, približivši se stavovima mađarske historiografije.

⁸⁵ Usp. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, str. 500; Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, str. 8-9; Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 109-110; Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 31-32; Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, str. 27. Doduše, Krivošić ističe (nav. dj., str. 27-28) da se na temelju ove zabrane ne može suditi o veličini ondašnjeg Zagreba te procjenjuje (nav. dj., str. 30) da je zagrebačko naselje moglo pokrivati površinu od 1,5 hektara i imati oko dvjesto stanovnika.